

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА
ЯВОРНИЦЬКОГО**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 601 групи

Здоровецький Вадим Володимирович

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Герегова С.В.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

Магістерське дослідження присвячене комплексному аналізу історико-етнографічної спадщини Д.І. Яворницького, вивченню його діяльності у галузі збирання, опрацювання та видання пам'яток українського минулого й народної творчості, встановленню внеску вченого у розвиток українського краєзнавства. У роботі висвітлено умови й фактори формування наукового світогляду вченого; проаналізовано початок його наукової діяльності; виокремлено основні етапи біографії Д. Яворницького, що пов'язані з історико-етнографічною діяльністю; з'ясовано роль Дмитра Івановича у справі збирання, вивчення, збереження й популяризації пам'яток історії та культури українського народу.

Ключові слова: *Дмитро Яворницький, історія, етнографія, краєзнавство, Запорозжжя, козацтво.*

Abstract

The master's research is devoted to the comprehensive analysis of the historical and ethnographic heritage of D.I. Yavornytskyi, studying of his activities in the field of collecting, processing and publishing of relics of the Ukrainian past and folk creativity, establishing of the scientist's contribution to the development of Ukrainian local lore. The work highlights the conditions and factors of formation of the scientist's scientific outlook; the beginning of his scientific activity is analyzed; the main stages of D. Yavornytskyi's biography related to historical and ethnographic activity are highlighted; the role of Dmytro Ivanovych in collecting, studying, preserving and popularizing monuments of the history and culture of the Ukrainian people is clarified.

Keywords: *Dmytro Yavornytskyi, history, ethnography, local lore, Zaporozhzhia, Cossacks.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Здоровецький В.В.

(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Формування наукового світогляду вченого й початки його наукової діяльності	10
РОЗДІЛ II. Ташкентський і московський етапи історико-етнографічної діяльності науковця	38
РОЗДІЛ III. Катеринославський період історичних та етнографічних пошуків дослідника	65
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	101

ВСТУП

Актуальність теми. Зміни, які відбуваються в українському суспільстві в умовах культурно-національного розвитку України останнього десятиліття, стимулюють інтерес до осмислення кращих традицій нашого народу та їх використання у сучасній практиці історико-етнографічного пошуку. Тому вивчення культурно-історичної спадщини українців є одним з пріоритетних напрямів історичної науки.

У зв'язку з цим особливу увагу сучасних дослідників привертає історико-етнографічна діяльність відомих науковців останньої чверті ХІХ – першої третини ХХ ст., аналіз їхнього внеску у становлення і розвиток української історії та етнографії, збагачення й розширення джерельної бази вказаних наукових студій. Вагоме місце у цьому процесі займає творча спадщина Дмитра Івановича Яворницького.

Тобто, актуальність теми зумовлена, насамперед, необхідністю глибокого переосмислення, з використанням сучасних методологічних підходів, діяльності та багатогранного творчого доробку Д. Яворницького (1855-1940 рр.) – вченого, який належить до блискучої плеяди подвижників української науки та культури останньої чверті ХІХ – першої третини ХХ ст.

Визначаючи важливість цього дослідження варто також звернути увагу й на те, що невдовзі буде відзначатися 175-річниця від дати народження Дмитра Івановича і вшановуватиметься 85-річниця від часу його смерті. Таким чином, наша робота також сприятиме зростанню наукового і громадського інтересу до цієї видатної постаті.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу історико-етнографічної спадщини Д.І. Яворницького, дослідженні його діяльності у галузі збирання, вивчення та видання пам'яток українського минулого та народної творчості, встановленні внеску вченого у розвиток українського краєзнавства. Відповідно до поставленої мети визначено наступні завдання:

- висвітлити умови й фактори формування наукового світогляду вченого;
- проаналізувати початок його наукової діяльності;
- виокремити основні етапи біографії Д. Яворницького, що пов'язані з історико-етнографічною діяльністю;
- з'ясувати роль Дмитра Івановича у справі збирання, вивчення, збереження й популяризації пам'яток історії та культури українського народу.

Об'єктом дослідження є культурно-наукові процеси на українських землях останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

Предметом вивчення є діяльність Д. Яворницького зі збирання, вивчення та публікації історико-етнографічних матеріалів у контексті розвитку української науки останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

Хронологічні межі роботи визначені роками життя і творчості Д.І. Яворницького і його діяльність у галузях історії та етнографії (1855-1940 рр.). Але найбільшу увагу ми приділили періоду від вступу Д. Яворницького на історико-філологічний факультет Харківського університету – початку збирання і вивчення ним історико-етнографічних матеріалів (1877 р.).

Географічні рамки охоплюють територію Дніпропетровщини (Катеринославщини), Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, Полісся і Поділля – регіонів, у яких Д. Яворницький працював і збирав матеріали для своїх досліджень.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості і всебічності. У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу, класифікації) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний) методи дослідження. Історико-аналітичний метод було застосовано у процесі вивчення наукової спадщини Д. Яворницького. Просопографічний метод уможливив відтворення середовища, що впливало на формування світогляду і наукових методів

вченого. Комплексне використання зазначених методів дозволило реалізувати сформульовані мету і завдання дослідження.

Історіографія. Аналіз стану наукової розробки проблеми дав можливість умовно виділити в її дослідженні три основні періоди: 1) кінець XIX – початок XX ст., який позначився виходом прижиттєвих публікацій, присвячених творчості Д. Яворницького; 2) 1930 – 1980-ті рр. – дослідження спадщини вченого в радянській історіографії; 3) кінець XX – початок XXI ст. – оцінка діяльності Д. Яворницького і його творчої спадщини в новітній українській історіографії.

Перші праці, що торкалися окремих аспектів творчості Д. Яворницького, з'явилися в кінці XIX ст. і мали переважно публіцистичний характер. Наукові відгуки того часу на творчість ученого розкривали сприйняття Д. Яворницького сучасниками, давали певні узагальнюючі характеристики його досліджень у галузі історії та етнографії. Особливе місце, серед інших, посідали праці М. Сумцова [75, с. 176-187], які високо оцінили багатогранність матеріалу, використаного в історичних дослідженнях вченого.

Окремим аспектам етнографічної діяльності Д. Яворницького була присвячена низка статей, надрукованих у періодичних виданнях початку XX ст., а також рецензії, відгуки та наукові праці, твори, публічні виступи, лекції вченого тощо. У 1913 р. з'явилась низка публікацій, присвячених тридцятилітню наукової та літературної діяльності Д. Яворницького, зокрема, статті та замітки А. Авчинникова [28], Г. Гасенка [34, с. 3], М. Жученка [39, с. 63-71], М. Новицького [59, с. 318-319], Олени Пчілки [60, с. 3-8]. Автори ювілейних нарисів наголошували на важливому місці народної творчості у житті вченого, підкреслювали джерельну цінність виданих ним матеріалів для подальших досліджень, відводили йому поважне місце серед українських істориків і етнографів. Проте невеликі обсяги цих невеликих праць не давали можливості всебічно охарактеризувати діяльність вченого.

У радянський період творча спадщина Д. Яворницького тривалий час не викликала зацікавлення з боку дослідників. Упродовж 1930-1950-х рр. не з'явилося жодної синтетичної праці, присвяченої вченому. Лише в загальних працях з історії України можна було зустріти побіжні згадки про вченого як збирача та дослідника запорізької старовини.

На початку 1960-х рр. на шпальтах періодичних видань з'явилися окремі публікації, які стосувалися різних аспектів наукової та видавничої діяльності Д. Яворницького, його зв'язків з науковцями [66, с. 158-160]. Однак, інформація в них мала лише фрагментарний характер. У цей час також вийшла праця І. Шаповала, що містила низку глибокоемоційних спогадів автора та розповідей, оповідок, легенд, записаних ним від земляків, які спілкувалися з Д. Яворницьким [81].

Однією з перших, на серйозному науковому рівні, до дослідження історико-етнографічних аспектів творчої спадщини вченого звернулася у 1960-х рр. М. Олійник-Шубравська. Нею були опубліковані її статті, присвячені науковій діяльності Д. Яворницького, в яких автор робила висновок про те, що переважна більшість історичних праць вченого була написана не тільки на основі опублікованих та архівних джерел, а й великою мірою на фактах та речових доказах, зібраних ним під час численних мандрівок по місцях Запорозької Січі [61, 62, 63, 64, 84, 85, 86, 87].

Підсумком дослідницької діяльності М. Олійник-Шубравської стала публікація монографічної праці про Д. Яворницького [83]. У ній було приділено значну увагу основним віхам життя вченого, його громадській та культурній діяльності, дана загальна характеристика його працям з історії та етнографії. Водночас автор не використала весь комплекс етнографічних джерел з архівної колекції Д. Яворницького, залишивши таким чином поле для подальших наукових досліджень.

На тлі посилення інтересу до вивчення творчої спадщини Д. Яворницького, яке спостерігалось наприкінці 1960-х – на початку 1970-

х рр., з'явилась праця І. Гапусенка, що базувалася на опублікованих матеріалах [33].

Після здобуття Україною незалежності розпочався новітній період в українській історіографії, який позначився розширенням джерельної бази, публікацією корпусу пам'яток з архіву Д. Яворницького. Одними з перших до публікації наукового зібрання вченого звернулися співробітники Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України та Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М.Т. Рильського НАН України. Зокрема, у статті П. Соханя «Повернення творчої спадщини Д. Яворницького» [73, с. 107-109] наголошувалося на великому значенні фольклорно-етнографічних праць вченого і необхідності їх перевидання з метою введення до наукового обігу неопублікованого матеріалу.

Низка праць про діяльність вченого побачила світ у 1990-х рр. на сторінках журналу «Київська старовина» [40, 72, 79, 82]. Археографічних аспектів діяльності вченого торкалися у своїх працях М. Ковальський [50, 51, 52] та С. Абросимова [25, 26, 27].

Поява у 2005 р. низки газетних і журнальних публікацій про життя і діяльність вченого була обумовлена відзначенням 150-літнього ювілею з дня народження Д. Яворницького [36, с. 5-19; 67]. Автори, проаналізувавши основні віхи життя та наукову діяльність вченого, прагнули дати виважені оцінки його внеску.

Важливе значення має бібліографічний показник праць вченого [42], в якому було зібрано та систематизовано інформацію про опубліковану частину його творчої спадщини.

Отже, у попередні періоди, вивчення спадщини Д. Яворницького відбувалося нерівномірно. Однак, у радянську добу ідеологічна заангажованість не сприяла виробленню об'єктивних підходів до вивчення спадщини Д. Яворницького. Його постать неоднозначно сприймалася сучасниками, а згодом науковцями радянського періоду. В цілому

історіографічний аналіз свідчить про те, що не всі аспекти досліджуваної проблеми були однаково глибоко розкриті у працях науковців. На наш погляд, існує необхідність узагальнити й проаналізувати наявний матеріал для визначення місця українських історії та етнографії у творчій спадщині вченого, враховуючи сучасні підходи.

Джерельна база роботи. За своїм походженням вона складається з комплексу опублікованих документів, серед яких представлені наукові праці та публіцистичні статті вченого; джерела особового походження (спогади, епістолярії); матеріали, зібрані Д. Яворницьким під час експедицій.

До них, у першу чергу, належить науковий доробок вченого, серед яких слід виділити: «Жизнь запорожских козаков по рассказу современника очевидца», «Топографический очерк Запорожья», «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу», «Вольності запорозьких козаків», «Історія запорозьких козаків», «По следам запорожцев», «Із української старовини», «Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг.», «За чужий гріх», «Поміж панами», «Дніпрові пороги», «История города Екатеринослава».

Важливе значення для відтворення творчої лабораторії вченого мають джерела особового походження, передусім його епістолярна спадщина, а також спогади колег, друзів, знайомих, рідних, значна частина яких введена до наукового обігу [1, 2, 3, 4]. На початку 1990-х рр. М. Олійник-Шубравською було здійснено видання «Українських народних пісень, наспіваних Д. Яворницьким», яке значно розширило джерельну базу дослідження творчості вченого [6].

Оцінюючи в цілому джерельну базу досліджуваної проблеми, варто зауважити, що ступінь її документального забезпечення є досить високим. Наявні історичні джерела хронологічно охоплюють період 1877-1940 рр., тематично документальний матеріал є досить різноманітним і різноплановим, а тому є всі підстави стверджувати, що його аналіз сприяє відтворенню

історико-етнографічної діяльності Д. Яворницького, оцінці його внеску в розвиток української історії та етнографії.

Практичне значення магістерської роботи полягає у тому, що матеріали і положення можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з української історії, етнографії та української культури, при розробці спеціальних курсів з української етнографії, з історії України. Розроблена модель дослідження може бути використана для написання історіографічних праць про стан наукових досліджень останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ ВЧЕНОГО

В історії української культури й науки Яворницький відомий більше під прізвищем Еварницький. На працях раннього періоду історик завжди ставив підпис «Еварницький». Вперше «Яворницький» зустрічаємо в статтях 1890 р. Тоді ж і з таким же подвійним прізвищем виходить його книга «Вольности запорожских козаков». Одначе на всіх наступних працях знову стоїть «Еварницький». І лише згодом, після революції 1905 р., з'являється на обкладинках книжок або подвійний підпис, або просто «Яворницький» і зовсім рідко «Еварницький» [83, с. 11].

За радянського часу вчений іменує себе тільки «Яворницьким». Цікаво, що в його епістолярній спадщині підпис «Яворницький» зустрічається набагато раніше, ніж у друкованих роботах. Ще 1884 р. в листі до свого знайомого Я.П. Новицького від 29 листопада він, наприклад, підписався «козак Яворницький» [4, с. 98].

Написання «Еварницький» вчений не вважав правильним. Свою автобіографічну замітку 1890 р. в альбомі колекціонера-автографіста М.І. Семевського вів так і починає: «Эварницкий (правильнее Яворницкий) ...» [89, с. 8].

Таке подвійне прізвище викликало іноді зацікавлення у читачів ще за життя вченого. З приводу цього, наприклад, у 1892 р. звернувся листовно до Яворницького Василь Лукич – редактор галицького журналу «Зоря». В листі до нього від 1 червня 1892 р. Яворницький твердив, що справжнє його прізвище «Яворницький» і походить воно від «явора» або «яворника». Про це писав він і пізніше. У праці «По следам запорожцев» зустрічаємо діалог між героєм-автором і священником, який виявляє особливий інтерес до ономастики. Автор так пояснює походження свого прізвища: ... мол фамилия происходит от «явора» или «яворника» куда Яворские и Яворницкие последняя фамилия весьма распространена была в Галиции, и в XVIII веке, по гербовнику дворянских родов царства польского, изданному в 1853 году, в

Варшаве, известны восемь панов Яворницких. Из Галиции одна ветвь этой фамилии перешла, вероятно, уже после гетмана Богдана Хмельницкого, в теперешнюю Харьковскую губернию и там основалась гнездом возле реки Северного Донца, Змиевского уезда. В новой родине часть этой фамилии осталась в дворянском сословии, часть перешла в духовное, а часть в мещанское. И уже в очень недавнее время одни из Яворницких стали писать свою фамилию из буквы «Е», большинство пишет все-таки с буквы «Я», мне же лично в школе вместо буквы «Е» записали букву «Э», и с этой буквой я так и остался гулять...» [16, с. 8].

І все ж у наукових і літературних колах Яворницький частіше фігурував як «Еварницький». Це інколи викликало невдоволення вченого. В одному з листів до Сумцова у відповідь на його статтю, названу «Д.И. Эварницкий», він зауважив: «... дід і прадід мої... писали себе Яворницькими ...» [4, с. 105]. І просить надалі зважати на цю поправку. Тобто, справжнє прізвище вченого не Еварницький, а Яворницький. Так принаймні твердить він сам.

Народився Дмитро Іванович Яворницький 7 листопада (26 жовтня за ст. ст.) 1855 р. в селі Сонцівці Харківського повіту Харківської губернії в родині бідного сільського псаломщика. У ХІХ ст. село мало чим відрізнялося від інших сіл України. Мешканці Сонцівки (а їх тоді було 900 чоловіків і 600 жінок) займалися землеробством, садівництвом і вівчарством [25, с. 106].

У шкільному творі на тему «Моя родина» Дмитро Яворницький ось як описує рідне село: «Моя родина, носящая название Солнцевки, есть небольшое село, отстоящее от г. Харькова на 35 верст. Расположение этого села, как и большая часть сел, не представляет ничего особенного. Не доезжая на полверсты до самого села, вам прежде всего бросается в глаза сад, один из тех прекраснейших садов, какие очень редко встречаются в имениях даже самых богатых помещиков. Внизу этого сада протекает небольшая река, придающая саду прелесть и величие; по левую сторону сада находится широкий и не слишком глубокий овраг, на дне которого расстилается

обширная долина с озерами и прекрасными источниками, вытекающими из боков оврага. За садом вам представляется в полном величии и блеске небольшая деревянная церковь ... Местность, где расположено село, представляющее длинную вереницу крестьянских изб, по большей части возвышена, только северная сторона ее представляет постепенное понижение и, наконец, переходит в небольшую долину, поросшую тенистыми деревьями и густою травою; в конце долины возвышается небольшая гора, которая служит границею между губерниями Харьковской и Курской» [18, с. 10].

Батько Яворницького-Іван (Іоан) Якимович Яворницький (1827-1885 рр.) походив із збіднілого дворянського роду; мати – проста селянка. Іван Яворницький, маючи хороші вокальні дані, спочатку був псаломщиком, а незадовго до смерті став дяком у своєму селі. Сім'я жила бідно, в простій селянській хаті.

Про дитинство Яворницького збереглися дуже скупі відомості. Сам він згадував, що батько його «грамотій-самоучка», але добра й розумна людина, читав своїм дітям вечорами «Тараса Бульбу» Гоголя. Читав хоч і по складах, хоч і мішаною російсько-українською мовою, зате з великим почуттям, а діти «лежали на печі, у маленькій хатинці, і німіли од восторга над запорожцям» [18, с. 10]. Шестирічний Дмитро, від природи дуже вразливий, невтішно ридав над долею козака Тараса. Ті дитячі сльози, виплакані під батьківською солом'яною стріхою, залишили в душі малого хлопця глибокий слід і оросили зерна майбутньої любові до запорожців.

Сім'я жила бідно. Малописьменний сам, Іван Яворницький мріяв хоч сина вивести в люди. Початкову освіту хлопець здобув у рідному селі. Після того успішно закінчив Харківське повітове училище, в яке поступив 1867 р. Взагалі про ранній період навчання Яворницького документальних даних не збереглося. Але відомо за переказами, що син власника економії в Сонцівці дуже дружив з малим Яворницьким і ніяк не хотів їхати вчитись сам, а настояв, щоб тільки вдвох. Ну, їх і послав власник економії вчитись разом на свої гроші [83, с. 13].

Одного разу на якесь свято батьки всіх учнів поприїжджали провідати своїх дітей, Яворницького ж батьки не приїхали, бо ні за що було. Хлопець почав плакати. Тоді підійшов до нього хтось з учителів та й запитав, чого він плаче. Хлопець розповів... З того часу й перевели Яворницького вчитись на казенні гроші» [18, с. 11].

Мова йде тут, очевидно, про Харківське повітове училище, яке, за свідченням самого Яворницького, він справді закінчив. Навчання давалось йому легко, особливо уроки словесності. В учнівському зошиті (1869 р.) за другий клас, що зберігся, звертають на себе увагу помітки, зроблені рукою вчителів, на зразок: «грамотное и легкое изложение, опыт очень хороший», «изложение легкое, связное и грамотное» [18, с. 12] тощо.

1874 р. Яворницький по ступив, очевидно, не без наполягань батька, до Харківської духовної семінарії, але не закінчив її. Енергійного, допитливого юнака не вабила духовна кар'єра. Закінчивши протягом трьох років чотири загальноосвітні класи, він не забажав учитися в останніх двох богословських класах і 1877 р. залишив семінарію. Юнака цікавили світські науки, особливо історія, література, мистецтво. Це й визначило подальші шляхи навчання та праці. Того ж таки 1877 р. (22 вересня) Яворницький успішно склав екзамени на історико-філологічний факультет Харківського університету [27, с. 6-7].

Час навчання Яворницького в університеті припадає на вельми сумний період в історії української культури й літератури. Наступ реакції в 70-80-х рр. супроводжувався заборонаю української мови, переслідуванням прогресивних письменників і вчених [58, с. 26]. Виявляти відверто симпатії до української мови, літератури, історії було небезпечно, тим більш небезпечно було публічно виступати в оборону рідного письменства, досліджувати й популяризувати героїчне минуле України, національну своєрідність її етнографії, фольклору тощо. Тільки мужні люди, справжні патріоти вітчизняної культури, могли зважитись за тих умов активно працювати в галузі українознавства [87, с. 18].

В Харківському університеті, зокрема, такими були відомі вчені-філологи Олександр Опанасович Потебня і Микола Федорович Сумцов, наукові інтереси яких охоплювали всю слов'янську філологію. На молодого Яворницького лекції і вся науково-громадська діяльність Потебні та Сумцова справили благотворний вплив. Пізніше, згадуючи перші роки навчання в університеті, Яворницький писав: «Из наличного состава того времени университетских профессоров лишь один профессор А.А. Потебня; человек глубокого ума, сильной воли и широкой эрудиции, имел большое влияние на студентов, внушая им любовь к родному для него украинскому слову, родной ему украинской песне, родной для него поэзии» [18, с. 15].

Яворницький глибоко поважав і Потебню, і Сумцова. Від своїх вчителів він сприйняв потяг до різнобічних знань і почасти їх наукову методологію. Юнак, що з дитинства захоплювався творчістю Гоголя, виявляє жвавий інтерес до української історії, літератури. Вже в студентські роки він прагне не тільки оволодіти знаннями, значно ширшими за університетський курс, а й брати безпосередню участь у науковій роботі (він був активним членом студентського гуртка по вивченню історії, побуту та звичаїв народу), збирати й вивчати фольклорні та етнографічні матеріали (часто його студентські канікули минали в мандрівках по Харківщині та Катеринославщині) [88, с. 6].

Слід сказати, що в студентські роки Яворницький зазнавав великої матеріальної скрути. Бувало всього: і голодні дні, і холодні ночівки. Це помічали навіть викладачі. Сумцов згодом писав, що вже на університетській лаві Яворницький серед інших студентів «выдвигался большой и разносторонней любознательностью, приветливым и веселым правом при крайней материальной необеспеченности» [75, с. 179].

З університету Яворницький вийшов з щирими демократичними переконаннями, з благородним прагненням працювати задля простого народу, вивчати його мову, побут, історію, щоб у такий спосіб підносити й популяризувати демократичні традиції вітчизняної культури.

По закінченні університету (1881 р.) історико-філологічний факультет порушив клопотання про залишення Дмитра Яворницького, як винятково обдарованого студента, позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Рада університету розглядала це питання 29 квітня 1882 р. і прийняла рішення розв'язати його закритим поданням голосів. 13 травня 1882 р. таємним голосуванням (37 – за, 3 – проти) було вирішено залишити Яворницького позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі російської історії (штатних стипендіатів брали щорічно лише кілька чоловік на всю Росію). Разом з цим Яворницький одержав тимчасове призначення в Харківську 3-ю чоловічу гімназію як викладач історії [87, с. 19].

Допитливий юнак увесь віддається науці, старанно студіює праці з історії України. Відхиливши запропоновану йому факультетом, зокрема істориком М.Н. Петровим, тему з загальної історії, він зупиняється на дослідженні Запорозької Січі. Героїчна сторінка з історії України легендарне Запорожжя – вже давно полонила його розум і серце [88, с. 10].

Свою місію, свій заповітний ідеал уже в перший період наукової діяльності Яворницький бачив у тому, щоб повністю присвятити себе дослідженню життя й героїчної боротьби запорозьких козаків. Така ж синівська, «невгасима любов до того Запорожжя... , що не залить її водою, не засипать її землею», залишилась у нього на все життя. «Уже з 1883 року я працюю пером – писав він пізніше, і ні разу за це время не помислив о користі за свою працю: одно мною заправляло – знать правду о запорожцях й ту правду миру об'явить» [18, с. 22].

Протягом 1881-1882 рр. було написано працю «Возникновение и устройство Запорожского коша», робота над якою почалась ще в студентські роки. Проте ця тема вважалася тоді крамольною, і Попечитель Харківського округу генерал-лейтенант Максимович заявив початкуючому досліднику: «Ваши запорожцы вам не нужны. Пишите о Финляндии» [25, с. 112]. Незважаючи на це, юнак наполіг на своєму, за що його вже 20 травня й

позбавили стипендії. Так і почалося «ходіння по муках» – мандрівки по місцях Запорозької Січі з науковою метою [88, с. 11].

Молодий учений хоче висвітлити історію Запорожжя за документами, за перевіреними фактами, а також за спогадами сучасників. «Нет – говорив він про праці своїх попередників Скальковського, Бантиш-Каменського, Маркевича – печатные сочинения не дают мне того, чего ищет моя душа! И я решил отправиться в поиски за архивным материалом, чтобы на основании его изобразить жизнь запорожских казаков во всей их полноте» [4, с. 120].

Для придбання свіжих матеріалів – археологічних, фольклорно-етнографічних, топографічних – Яворницький не шкодує ні здоров'я, ні сил, щоб на власні очі побачити й власними руками обміряти вольності запорозькі. Подорожуючи на земських конях чи волах, а здебільшого пішки, він не раз зазнавав серйозних фізичних травм, ламав руки, ноги, а одного разу, як згадує сам, так довго не виявляв ознак життя, що його супутники почали читати над ним псалтир. Зате такі подорожі давали молодому досліднику винятково багатий матеріал. «Материалу набрал громадное количество, топографию юго-западного Запорожья вижу как на ладони» [4, с. 125] – хвалився він Я.П. Новицькому, своєму другові, після такої чергової поїздки.

Проте слід зауважити, що такі подорожі диктувалися не тільки необхідністю придбати нові наукові дані, а й романтичністю природи Яворницького, бажанням глибше пізнати життя, народ, красу природи. «Что почести, что положение в свете, что семейная жизнь? – писал він тому ж Новицькому 13 жовтня 1884 р. – Оно для меня то же, что для голодной собаки муха, а может быть, еще и меньше того ... Днепр, степь, песня, сопилка – вот что для меня выше всего на свете» [4, с. 127].

Багато в чому Яворницький прагнув наслідувати М. Костомарова – зірку першої величини, «лева» в науці, як писав він про нього. Особисте знайомство відбулося між ними за кілька місяців до смерті Костомарова на

його квартирі в січні 1885 р., тоді, коли Яворницький приїхав до Петербурга на короткий час попрацювати в архівах [33, с. 23].

Костомаров справив на молодого Яворницького незабутнє враження. Принципово нове положення Костомарова про те, що історію, треба вивчати не тільки за друкованими джерелами, а й за народними переказами, піснями – давно вже імпонувало Яворницькому, було йому дороговказом.

Народознавство Яворницького цікавило дедалі ширше й глибше. Історичні праці Яворницького незрівнянно щедріше опиралися на виявлені ним документи, предмети матеріальної культури, народні перекази, археологічні знахідки, особливості місцевості тощо. Зібраний ученим протягом багатьох років матеріал послужив, як відомо, не тільки для написання фундаментальної тритомної «Історії запорізьких козаків» (1892-1897), а й для заснування багатого краєзнавчого музею в Катеринославі [32, с. 295].

Своїми враженнями від поїздок Яворницький часто ділився в публічних лекціях, на сторінках газет «Харьковские губернские ведомости», «Екатеринославские губернские ведомости» та журналу «Киевская старина», який тільки-но появився на світ. Тут 1883 р. була надрукована одна з перших його статей – історико-етнографічний нарис «Жизнь запорожцев по рассказу современника-очевидца». Разом із своїми вчителями – О. Потебнею і М. Сумцовим, а також з відомими на той час ученими – Д. Багалієм, П. Єфименком, М. Халанським він бере активну участь у роботі щойно організованого при Харківському університеті Історико-філологічного товариства, часто виступає з доповідями на його засіданнях [28, с. 9].

29 січня 1883 р. Яворницького обирають членом Історико-філологічного товариства – 11 «білих» і 2 «чорних» (до цього він відвідував засідання товариства як слухач). Робота в товаристві разом з Потебнею і Сумцовим ще більше сприяла розширенню наукових інтересів, поглибленню знань.

Навесні 1884 р., повернувшись із чергової поїздки по місцях колишньої Запорозької Січі, будучи ще стипендіатом професорського звання, Яворницький розпочав читати в Харкові серію публічних лекцій під загальною назвою «Про запорозьких козаків» (перша лекція відбулась 21 квітня). Біржевий зал, де проходили лекції (кожна тривала дві години), був завжди переповнений. Газети відзначали, що Яворницький не стільки читав, скільки імпровізував, і переважно без конспекту [28, с. 10].

Лекції мали величезний успіх. Як мереживо візерунками, вони були уквітчані зразками з художньої літератури, фольклору, записаними самим автором народними переказами про героїв-козаків. Але лекції привернули увагу преси не тільки артистичністю виконання та красою стилю. Розповіді про Запорожжя пробуджували зацікавлення минулим, вітчизняною історією і водночас наштовхували на мимовільне порівняння цього минулого з сучасним. «Живой водой» исторического анализа реставрировать прошедшее – писала з приводу лекцій Яворницького газета «Днепр» – значит получить возможность понимать настоящее и провидеть грядущее...» [83, с. 21]. Газета також всіляко вітала активне прагнення Яворницького відшукати і зберегти для нащадків пам'ятки минулого, які ніким не оберігаються, гинуть і розкрадаються, показати минуле «зо всіма його повчальними деталями». На останній лекції, прочитаній з таким же успіхом, як і всі попередні, ботанік М.Г. Срединський подарував Яворницькому свою книжку «Материалы для флоры Новороссийского края и Бессарабий», а Я.І. Щоголів – вірш «В степу» з посвятою – «Д.І. Еварницькому на пам'ять публічних лекцій 1884 р.». До речі, з Щоголевим у Харкові Яворницький сходиться чи не найближче [83, с. 21-22].

Як на вченого, діяча української культури, Щоголів покладав на Яворницького великі надії. «Мы и наша народность ждем от Вас очень многого» [1, с. 163] – писав він якось Яворницькому. Щоголеву імпонувала активна діяльність молодого вченого на ниві української культури, особливо захоплювала його енергія, темперамент, завзятість у дослідженні запорозької

вольниці. Недарма в листі до Дерев'янкіна він називає Яворницького завзятим запорожцем, «семь раз ломавшим руку на Днепровых порогах и готовым семьдесят раз поломать ноги, лишь бы только окунуться в Днепре и взобраться на его скалы» [1, с. 167].

В родині Щоголева Яворницький був своєю людиною. Та й сам Щоголів часто відвідував Яворницького. На той час уже відомий поет, він особливо дорожив товариством молодого дослідника. Пізніше, коли останній залишить Харків і переїде до Петербурга, Щоголів щиро жалкуватиме, що тепер не може бачити його у себе дома. Дружба Щоголева з Яворницьким збагачувала і змушнілого поета, і початкуючого історика. Інтерес Щоголева до козацтва, наявність великої кількості віршів про Запорожжя, безперечно, завдячує спілкуванню його з Яворницьким. У свою чергу той не без впливу Щоголева береться за поетичні спроби. Деякі вірші Яворницького датовані: «Харків, 1883». Проте в кінці 80-х рр. між Яворницьким і Щоголевым виникла раптова неприязнь [2, с. 65].

Живучи в Харкові, вчений з особливим захопленням збирав і колекціонував археологічні знахідки, різні історичні старожитності. Його колекцію визнано однією з кращих на VI археологічному з'їзді в Одесі у серпні 1884 р.

На цьому ж з'їзді він прочитав два реферати, які викликали жвавий інтерес у присутніх і здобули загальне схвалення. Повернувшись до Харкова, Яворницький енергійно готувався до здачі магістерського екзамену. Глибоким було в цей час і зацікавлення літературою, мистецтвом, фольклором, етнографією. Яворницький не тільки перечитує, вивчає твори Шевченка, Пушкіна, Гоголя та інших класиків російської й української літератури, а й сам десь з початку 80-х рр. починає писати. В середині 80-х рр. в нього був намір видати літературно-фольклористичну збірку українською мовою, але його не пощастило здійснити через переслідування та важкі цензурні умови [28, с. 11].

Яворницький підтримував дружні стосунки з видатними діячами українського театрального мистецтва – Кропивницьким, Садовським, Заньковецькою, Саксаганським, Старицьким, з якими познайомився під час їх гастролей у Харкові восени 1884 р. Особливо близько зійшовся він з Кропивницьким, тоді вже відомим драматургом, актором і головним режисером об'єднаної трупи українських артистів [2, с. 199-200].

Товариська приязнь першого знайомства виростає у теплу та щирю дружбу на все життя. Вельми радів Яворницький з успіхів українського театру, заохочував акторів до творчої праці. З Кропивницьким же часто зустрічався, листувався, ділився творчими планами й задумами, навіть мандрував разом з ним по степу – колишніх землях запорозьких. Дружба ця ґрунтувалася на спільності інтересів, на бажанні об'єднати зусилля творчої інтелігенції для боротьби за розвиток української культури.

Одночасно збирає Яворницький фольклорні та етнографічні матеріали. 1884 р. він опублікував у катеринославській газеті «Днепр» звернення до читачів з проханням надсилати йому в Харків різні старожитності запорозькі, а також народні пісні, перекази тощо. Окремі зразки народної творчості пощастило надрукувати в періодичних виданнях Петербурга, Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси. Більшість залишалась у рукописах.

Як і раніше, Яворницький живе в нестатках. Матеріальна скрута стає ще більшою, ніж у студентські роки. Брак будь-яких коштів на наукові потреби, насамперед археологічні поїздки по вивченню залишків матеріальної культури Січі, без чого він не мислить дослідження Запорожжя, а пізніше також на видання власних робіт, які друкувались тоді, за незначним винятком, на кошти самих авторів, зв'язує йому руки [35, с. 33].

Всебічне дослідження Запорожжя гальмувалось нестачею коштів, і це було для Яворницького трагедією. Зібраний величезний народознавчий матеріал подовгу залишався невиданим, не могли вчасно побачити світ і наукові праці. «Что могу я сделать для моего любимого Запорожья без копейки за душой, скитаясь по широкой степи с посохом в руках, с сумой за

плечами, испытывал голод и зной и подвергаясь всяким случайностям?» [4, с. 196] – з розпачем пише він на початку 1885 р. Новицькому.

У 1884 р. він працює вчителем історії в Харківській жіночій гімназії Н.Я. Григорцевич, а також дає приватні уроки. Вже на самому початку наукової та літературної діяльності молодий вчений зазнає багато прикростей. Це був період, коли після горезвісних указів про заборону української мови посилювались нападки на діячів української культури.

Наступ реакції у 80-х рр. особливо згубно позначився на освіті, на розвиткові науки. Проведені в цей час реорганізаційні заходи в середній і вищій школах були спрямовані на те, щоб не допустити до кафедр передових учених, ще більше затиснути вільну творчу думку. З Московського університету звільнено професора права І.М. Ковалевського, з Петербурзького – історика В.І. Семенського. На знак протесту проти реакційних заходів уряду покидає Новоросійський університет (Одеса) видатний учений І.І. Мечников. «У Харкові за Потебнею і Сумцовим, яких запідозрено в сепаратизмі, встановлюється нагляд. В опалу потрапив і Яворницький. Восени 1884 р. його відверто оголошують «ярым украинофилом и даже сепаратистом, изыскивающим все средства к тому, чтобы внедрять свои тенденции в юные сердца молодежи» [83, с. 25], і незабаром звільняють з університету. Згодом змушені були залишити Харківський університет Сумцов, Делярго, Лашкевич, Якобій.

Втеча в минуле від суворой дійсності, романтизація козацької героїки, що нерідко межувала з ідеалізацією Запорозької Січі взагалі, то, певна річ, був вияв не тільки патріотичних устремлінь Яворницького, а й його світоглядної обмеженості, хоч саме по собі невдоволення сучасністю, прагнення відродити героїку минулого, сприяти піднесенню української культури свідчило про прогресивні тенденції в діяльності Яворницького. Та й зроблене ним у галузі історії, фольклористики, етнографії, археології вже з перших років було цінним внеском у вітчизняну науку. І в той час, коли за українською культурою не визнавалося право на самостійний розвиток,

розгорнута Яворницьким широка діяльність в галузі українознавства викликала підозру в реакційних колах. Саме тому Яворницькому й не дозволяють брати участі в житті Харківського університету [80, с. 34].

Молодий учений опиняється в скрутному становищі – без роботи і без коштів на прожиття. Тільки приватні уроки з історії якимось чином рятують його. На деякий час Яворницький розгубився, в його листах переважають розпач і безвихідь.

До всього цього прилучається ще й велике сімейне горе: Яворницький боляче переносить розрив з дружиною учителькою Ноніною Варварою Петрівною, що стався раптово 1885 р. (не з його вини), а також смерть батька (батько помер у липні 1885 р. в Сонцівці від водянки, маючи 57 років). Під час однієї з археологічних розкопок Яворницький ледве не загинув (був засипаний землею й дістав тяжкі травми).

Позбавлений права працювати в Харківському університеті і взагалі жити на Україні, розбитий морально, пригнічений горем, учений влітку 1885 р. переїжджає до Петербурга, де невдовзі знайомиться з І.Ю. Рєпіним. У літературі про Яворницького і в літературі про Рєпіна дата переїзду вченого до столиці визначається по-різному. Одні пишуть, що це сталося 1883 р., інші – що 1886 р. Лише Василь Строменко, який працював у Катеринославському музеї разом з Яворницьким, визначив переїзд Яворницького до столиці 1885 р. Сам же Яворницький у різний час неоднаково називав рік свого переїзду до Петербурга. Так, наприклад, в автобіографічній замітці в альбомі М.І. Семевського 13 грудня 1890 р. він власноручно засвідчив, що залишив Харків і прибув до столиці 1885 р. Проте в автобіографіях пізнішого періоду – від 10 листопада 1896 р., а також від 12 червня 1937 р. – вчений називає уже 1886 рік. Незадовго до смерті він писав, що переїхав до Петербурга і познайомився з Рєпіним у 1885 р. [44, с. 16].

Листування Яворницького, а також інші архівні матеріали цього періоду, дають підстави вималювати таку картину. 1883 р. Яворницький залишається ще стипендіатом професорського звання при Харківському

університеті (про це свідчить його лист до Новицького від 1 вересня 1883 р.). Постійне листування з Я.П. Новицьким переконує, що весь 1884 р. вчений живе в Харкові, роз'їжджаючи по різних місцях колишньої Запорозької Січі, збираючи архівний та фольклорно-етнографічний матеріал. Влітку 1884 р., як уже зазначалось, його починають переслідувати і цькувати. У листі від 25 січня 1885 р. до того ж адресата повідомляється, що був у Москві і Петербурзі. З Петербурга через Москву вчений знову повертається на Україну, робить розкопки в Катеринославській губернії, читає лекції про результати своїх поїздок. Якраз у цей час його і звільняють з роботи [36, с. 10].

12 липня 1885 р. із села Богодар Яворницький пише Новицькому, що найближчими днями збирається заїхати до нього, а потім прямо на Петербург. А вже з листа від 13 серпня 1885 р. дізнаємося, що він опинився в Петербурзі. Інші листи та архівні документи цього періоду також дають можливість з певністю зробити висновок, що Яворницький переїздить до Петербурга на постійне проживання влітку (точніше в кінці липня – на початку серпня) 1885 р.

Перші дні в столиці були важкими для вченого. Відірваний від улюбленої роботи – дослідження Запорожжя, він на якусь мить розгублюється, не знає, до чого йому прикласти свої знання і хист. Такий настрій передається зокрема в листах [42, с. 9].

Моральні страждання посилювались ще й матеріальними нестатками. в новому місті попервах Яворницький залишається без будь-яких засобів для існування, що було теж однією з причин його відчаю та суму (друзі тоді вже покійного Костомарова потурбувались про Яворницького і тимчасово влаштували його на квартиру Г.С. Вашкевича – близького знайомого Костомарова).

Опинившись далеко від рідного краю, з розбитими надіями, без копійки, без можливості займатись улюбленою справою, молодий вчений страждає глибоко, до розпачу невтішно. Іноді й життя уявляється йому

марним, безцільним. Приголомшений цими бідами, Яворницький переживає тяжку душевну кризу і захворює на запалення мозку. Не маючи й тридцяти років, він весь посивів. Розрада й забуття приходять з працею. Незабаром по приїзді до Петербурга Яворницький влаштовується викладачем історії й літератури в Миколаївському сирітському інституті благородних дівиць, в другому кадетському корпусі, в приватній гімназії Стоювіної, в театральному училищі, а також у царській капелі. Одночасно відновлюється наукова діяльність, зростає інтерес до культурного й мистецького життя столиці [51, с. 5].

В перші дні перебування в Петербурзі Яворницький знайомиться з прогресивною інтелігенцією, зокрема з художником О. Сластьоном, скульптором М. Мікешиним, письменником Д. Мордовцем та ін., відвідує літературні дискусії, пише низку статей з історії Запорозжя, передмову до поеми «Гайдамаки», що вийшла у Петербурзі наприкінці 1885 р. – до 25-річчя від дня смерті поета (в перекладі М.В. Гербея, з ілюстраціями художника О. Сластьона), продовжує вивчати запорозькі архіви. Навесні 1886 р. його обирають членом Археологічного товариства в Петербурзі.

Незабаром, освоївшись із столичним життям, Яворницький влаштовує в себе так звані, як пише він, «суботки», котрі відвідували поети, художники, композитори, актори, студентська молодь. На них обговорювались новини, виникали суперечки, по-молодечому запальні і нестримні. Участь в роботі Товариства допомоги бідним студентам з України, відвідування літературних вечорів і дискусій заохочували до громадської роботи. Десь у цей час і відбулося знайомство з Репіним [2, с. 156-168].

Відтоді як 1949 р. І.С. Зільберштейн опублікував у скороченому вигляді спогади Яворницького «Как наздавалась картина «Запорожцы», написані й надіслані художникові І. Грабарю ще на початку 30-х рр., у літературі вже не раз згадувалося, що в створенні славетної картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану» Яворницький багато

допомагав Репіну консультаціями, архівними матеріалами, запорозькими реліквіями [83, с. 30-31].

Відомо також, що велику роль відіграв Яворницький і в появі репінського портрета Т.Г. Шевченка. Дружні, щирі стосунки між художником і вченим тривали все життя. 1928 р. Яворницький, очевидно, мав намір створити навіть життєпис Репіна. Для з'ясування стосунків Репіна і Яворницького, крім спогадів «Як створювалась картина «Запорожці», багато дає і листування між ними. До речі, постановка такої теми стала можливою після того, як з'явилися публікації спогадів Яворницького та листування між художником й істориком. Недарма в роботах про Репіна довоєнного часу не зустрічається й згадки про їхні зв'язки, якщо не брати до уваги стислих даних про те, що Яворницький позував для писаря на картині «Запорожці» (про це було відомо з преси, ще коли картина писалася) [83, с. 31].

Однак у висвітленні взаємин художника й історика багато ще залишається нез'ясованого. У ряді випадків факти стверджуються без достатньої аргументованості, а то й просто без будь-якого мотивування. Так, наприклад, деякі українські дослідники твердять, ніби Яворницький разом з Репіним їздив по місцях Запорозької Січі, чого насправді не було. Не встановлена точна дата знайомства Репіна з Яворницьким, хоча з легкої руки І. Зільберштейна повелося без найменшого сумніву називати 1886 р. роком переїзду Яворницького до Петербурга, а 1887 р. – роком знайомства з Репіним.

Насправді ж, як свідчать документи, це не так. Знайомство Яворницького з Репіним відбулось у той час, коли вчений, переслідуваний за українофільство, змушений був залишити Харків, де працював в університеті, і переїхати до Петербурга. Тут і зустрівся він з Репіним. Зокрема, за спогадами вченого, зазнайомився він з Репіним тоді, коли уже працював викладачем у Миколаївському інституті благородних дівичь. В іншому ж місці називається навіть 1885 р. Проте змальовані Яворницьким обставини, за яких відбулося знайомство, дають підстави взяти під сумнів

1885 р. Там йде мова про роковини Шевченка. Беручи до уваги те, що в Петербург Яворницький переїхав влітку 1885 р., перше відвідування ним роковин Шевченка (оскільки роковини відзначались у день народження або день смерті поета) повинно припасти на лютий (за старим стилем) 1886 р. [83, с. 31-32]

З певністю можна сказати, що до Петербурга Яворницький переїхав в кінці липня – на початку серпня 1885 р., а з Репіним познайомився не пізніше лютого 1886 р. З півроку було досить, щоб Яворницький став відомий столичній інтелігенції (а отже і Репіну) і своїми археологічними розвідками, і участю в ювілейному виданні «Гайдамаків», і як член Товариства допомоги бідним студентам та ін.

Про те, що 1886 р. (а не 1887 р., як твердить професор І.С. Зільберштейн, а за ним і всі дослідники) Яворницький уже був знайомий з Репіним, свідчить і такий факт. Восени 1886 р. в Петербург приїздила на гастролі трупа Кропивницького, з якою Яворницький був знайомий ще по Харкову. Зустрілися давні друзі. Яворницький запросив їх до себе на квартиру. Листи Яворницького до Новицького цього періоду свідчать, що та зустріч з артистами, про яку йдеться, була в 1886 р. Тобто, восени 1886 р. Яворницький уже був добре знайомий з Репіним [4, с. 186].

Встановлення точної дати знайомства Репіна з Яворницьким має принципове значення не стільки для уточнення деяких біографічних моментів Яворницького, скільки для з'ясування історії створення репінських «Запорожців». Ми не будемо зупинятися на тому, як, починаючи з цього періоду, Репін малював свою картину, хто був натурою для неї, як діяльно допомагав Яворницький Репіну запорозькими реліквіями. Про це цікаво розповідає сам Яворницький у спогадах, а також не раз говорилось у роботах репінознавців. Зауважимо лише, що дослідник і палкий популяризатор героїчного Запорожжя Яворницький допомагав великому художнику в створенні «Запорожців» не тільки своєю колекцією старовинних реліквій (всі вони на картині відтворені), не тільки охоче давав поради Репіну, знайомив

його з історичними документами про Запорозжя, підшукував для картини людей, які б відповідали його уявленню про запорожців, а й сам, хоч яку мав бурхливу вдачу, годинами терпляче і смиренно позував для постаті писаря [66, с. 160].

Якщо врахувати, що на час знайомства з Репіним вчений так трагічно переносив віддаленість від батьківщини, від місць колишньої Запорозької Січі, то можна зрозуміти той запал, ту енергію, ту радість, з якою взявся він допомагати художнику в увіковічненні на полотні своїх омріяних героїв. Недарма Репін, зворушений такою широю допомогою, незабаром подарував Яворницькому олійний ескіз «Запорозжців». Творча дружба і взаємодопомога між художником та істориком тривала й далі. Репін зробив кілька цікавих ілюстрацій до праці Яворницького «Запорозжє в остатках старини и преданиях народа» (у передмові до неї вчений висловив глибоку вдячність художникові за це) [18, с. 15]. Частково Репіним проілюстровано також перший том «Истории запорожских козаков» [20] Яворницького.

Цікавою деталлю є також те, що один нарис із книги Яворницького «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889) [14] був написаний вченим: спеціально для Репіна. Допомога Яворницького Репіну в створенні «Запорозжців» не була скороминущою, вона не обмежилась тільки першим періодом їхнього знайомства, а тривала протягом подальшого написання картини, аж до її завершення.

Забігаючи наперед, скажемо, що з того часу, як Яворницький переїхав до Катеринослава (фактично це сталося 1902 р.), а Репін в Пенати, вони не зустрічались, і зв'язки між ними підтримувались тільки листовно. Все це для Репіна, ясна річ, не минало безслідно: художник і далі часто брав сюжети для своїх картин з історії Січі [47, с. 50].

З часу переїзду до Петербурга Яворницький не залишав наукових студій про Запорозжя. Протягом 1885-1887 рр. він написав низку статей, серед них найпросторіша – «Остров Хортица на реке Днепре (из поездки по запорожским урочищам)» [11]. У квітні 1887 р. молодий дослідник їде на

Соловецький острів, щоб відвідати могилу останнього отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (1690-1803) і зібрати документальні архівні матеріали про нього, про його 25-річне ув'язнення в Соловецькій тюрмі. Науковим результатом цієї поїздки була праця «Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский» (1887) [18] та окремий розділ у книзі «По следам запорожцев». Важливо, що документальні матеріали, виявлені в соловецькому архіві, не повторюють знахідок етнографа П. Єфименка, а уточнюють їх, дають нові факти.

Всупереч твердженням С. Соловйова, А. Скальковського та інших представників офіційної буржуазної дворянської історіографії, які різко негативно оцінювали Запорозьку Січ, називали козаків хижаками, розбійниками, дармоїдами (Соловйов), Яворницький з самого початку своєї наукової діяльності дотримувався думки, що Запорозька Січ була явищем прогресивним і відіграла велику роль у визвольній боротьбі народу. На козаків він дивився як на самовідданих героїв, що захищали вітчизну від посягань зовнішнього ворога. Проте значення Запорожжя вчений не обмежував тільки боротьбою з турками й татарами, а підкреслював його велику роль у політичному, внутрішньому житті народу, в його зовнішніх відносинах. У трактовці ним козацьких вольностей були й певні перебільшення, та безперечну рацію мав він, коли віддавав перевагу козацькому ладу перед феодално-кріпосницьким [50, с. 105].

Помітний інтерес у цей період виявляє Яворницький і до питань мистецтва, літератури. Йому належить чи не найперша стаття про початкуючого українського живописця С.І. Васильківського, вміщена в журналі «Киевская старина» (про картину «По Дінцю», за яку Васильківський нагороджений Петербурзькою Академією художеств золотою медаллю).

Даниною високої поваги до Шевченка була передмова до поеми «Гайдамаки», яка вийшла наприкінці 1885 р. в Петербурзі. Її поява засвідчувала, що Яворницький уже з перших років своєї діяльності сміливо

боронив кращі здобутки української культури від реакції. Не випадково його вступна стаття зазнала нападок, що межували з доносами. Газета «Киевлянин» кваліфікувала її як таку, що не вкладається в «дозволені законом» рамки [55 с. 11].

До нападок на Яворницького як автора передмови додавались грубі випадки і проти інших діячів української культури – Лисенка, Старицького, Сластьона, Мордовця. Своім пафосом стаття Яворницького спрямовувалась не тільки проти «офіційного» курсу щодо української культури, а й проти тих, хто на словах видавав себе за її прихильника, а насправді глумився над її кращими здобутками.

Погляди Яворницького на гайдамаччину, коліївщину взагалі і на поему Шевченка «Гайдамаки» зокрема, були різко протилежними. Поему «Гайдамаки» Яворницький назвав «одной из крупньтх и прекрасньтх поэм», в якій загалом правдиво («поема дышит святою правдою») змальовано гайдамаків, що боролись за економічні й політичні права проти панської Польщі [55, с. 11].

Видання поеми «Гайдамаки» 1885 р. (книга була гарно, зі смаком оформлена, великого формату, містила до п'ятидесяти чудових ілюстрацій) – визначне явище в шевченкіані. Саме так сприйняв вихід цього небуденного видання і сам Яворницький. «А чи бачив издание Сластёна «Гайдамаки» с моим предисловием?» – запитував він Я. Новицького. – «Цена страшная – 5 р. 50 коп. (а через Сластёна 4 р.), но зато какая роскошь! Это монумент Тарасові» [59, с. 318].

Тим часом за діяльністю Яворницького тривав нагляд поліції. Вченого і в Петербурзі запідозрили в політичній неблагонадійності. Активність Яворницького в науковому і громадському житті звернула на себе увагу петербурзької поліції. В Міністерстві освіти з'явилися сигнали про його вільнодумність. 16 червня 1887 р. міністр освіти Делянов надіслав попечителю Санкт-Петербурзького учбового округу І.П. Новикову

секретного листа з пропозицією позбавити Яворницького права читати лекції через політичну недовіру.

Новиков в свою чергу розіслав начальникам всіх учбових закладів, директорам народних училищ, окружним інспекторам наказ про звільнення Яворницького з педагогічної роботи, що й було негайно виконано. Але невдовзі, зваживши на його настійні домагання і, головне, завдяки заступництву передових кіл інтелігенції російської столиці, Яворницького знову поновлюють на роботі [83, с. 44-45].

Восени 1888 р. вчений мав намір скласти магістерський екзамен для одержання ступеня магістра російської історії. 10 жовтня цього року він пише заяву на ім'я ректора Санкт-Петербурзького університету з проханням допустити його до екзамену. Заяву і документи віддає ректору особисто. Через декілька днів, 13 жовтня, ректор направив декану історико-філологічного факультету розпорядження з позитивним вирішенням прохання Яворницького. Та не так сталось, як гадалось. Дозвіл цей незабаром було відмінено. Екзамену цього разу здати Яворницькому не пощастило і знову ж таки через його політичну неблагонадійність. 25 листопада 1888 р. він просить повернути йому документи, оскільки до магістерського екзамену приступити не може через «Незалежні від нього обставини» [49, с. 313].

З тих же причин не увінчався успіхом і намір подати до захисту дисертацію в Петербурзький університет. Крім педагогічної (викладання історії в різних учбових закладах Петербурга), багато сил віддає Яворницький в цей час науковій діяльності дослідженню Запорозької Січі, археологічним поїздкам на Україну. «Занимаюсь я столько, как никогда еще в жизни» [4, с. 201], – зізнається він в одному з листів.

Саме на цей період припадає вихід у світ його великих праць, зокрема таких, як «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888), «Сборник материалов для истории запорожских казаков» (1888), «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края» (1889), «Публичные

лекции по археологии России» (1890), історико-топографічний нарис «Вольности запорожских козаков» (1890) [30, с. 27-28].

Одночасно вчений збирає і фольклорний матеріал – переважно казки, перекази, замовляння. Ще 1885 р., зразу ж по переїзді до Петербурга, весь зібраний під час подорожей матеріал Яворницький хотів видрукувати в книзі під назвою «Поездки по Запорожью». Проте відсутність коштів не дозволила тоді здійснити цей намір.

Восьмирічні мандри по землях запорозьких дали велику кількість різноманітних відомостей про цей край – топографічних, історичних, археологічних, фольклорно-етнографічних. На основі їх 1887 р. було підготовлено до друку велику двотомну працю під назвою «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». І знову на перешкоді видання стає відсутність коштів. Довелося вдатись до позичок у В.В. Тарновського та у видавця. В такому скрутному становищі опинявся Яворницький і з друкуванням інших своїх праць [30, с. 28].

Двотомну працю «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» опубліковано в Петербурзі весною 1888 р. (без попередньої цензури). Коли вона поступила на розгляд Санкт-Петербурзького цензурного комітету, а потім в Головне управління в справах друку, то була затримана через наявність у ній сторінок з українським текстом, а також тому, що написана «с целью подъема украинофильства». Праці загрожувало знищення. І якби не виняткові обставини, «Запорожье» не побачило б світу. Двотомник було багато ілюстровано 7 планів і 55 малюнків, частину з яких дав Яворницькому Репін («Запорозька кобза», «Рушниця, кинджал і шабля», «Сволоки і лутки запорозького куреню» та ін.) [83, с. 46].

Надсилаючи його історик В.О. Ключевському, Яворницький в листі писав, що «Запорожье», власне, не стільки наукова праця, а «скорее дневник поездок любителя запорожского края», написаний далеко не з «ученою» метою. На цьому ж він наголошував і в передмові. Праця тройнята ліричним авторським «я» (риторичні запитання, звертання до читача, роздуми з

приводу того чи іншого факту, події), написана живо, невимушено, пристрасно. В ній відчувається художній талант автора.

«Запорожье в остатках старины и преданиях народа» привернуло пильну увагу преси. Досить сказати, що на нього зразу ж з'явилось більше десятка рецензій у журналах і газетах, зокрема в «Историческом вестнике», «Вестнике Европы», «Северном вестнике», «Киевской старине», газетах «Южный край», «Діло», «Одесские новости», «Харьковские губернские ведомости», «Екатеринославские губернские ведомости» та ін. [83, с. 47].

Критика по-різному зустріла «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». Проте всі рецензенти сходились на тому, що автор здійснив велику і копітку роботу, що в працю вкладено багато сил, енергії і любові.

Тут немає можливості та й потреби розглядати всі відгуки на книгу. Головні зауваження рецензентів зводились до того, що Яворницький не завжди критично ставився до використаних джерел, іноді відхилявся від певної системи у викладі матеріалу, надміру захоплювався предметом дослідження і не помічав у житті Запорозької Січі того, що гідне було осуду. Показовими щодо цього є рецензії в «Историческом вестнике» та «Киевской старине».

Безперечною заслугою праці «Запорожье», на думку «Исторического вестника», є те, що автор до дрібниць ознайомився з територією, де хоч коли-небудь жили запорожці, пішки обійшов її. Рецензент не піддавав сумніву значення праці Яворницького і висловлював побажання, аби й інші місцевості знайшли собі таких гарячих, щирих і самовідданих дослідників, яким в Яворницький. Вказавши на недоліки, зазначені вище, він загалом дуже прихильно оцінив працю [26, с. 32].

Різно протилежну позицію зайняв рецензент «Киевской старину» І. Житецький. Не заперечуючи того, що праця Яворницького виконана «с необыкновенным трудолюбием и настойчивостью», що автор зібрав таку кількість матеріалу «для истории, археологии и топографии Запорожья,

какой не собирал до него никто», він основне вістря рецензії спрямував на критику не тільки справжніх, а й вигаданих недоліків «Запорожья». І. Житецький підійшов до оцінки «Запорожья в остатках старины и преданиях народа» саме як до суто наукового дослідження. Він висміював ліричні відступи, дорожні спостереження, народні перекази, називаючи їх «праздною болтовнею», «ненужною болтовнею», пустими «разглагольствованіями» [26, с. 33].

Не можна не відзначити, що так само недоброзичливо «Киевская старина» зустріла і вельми цінну працю Яворницького «Вольности запорожских казаков» [14], хоч в ній, до речі, елемент белетризації, на відміну від «Запорожья», майже відсутній. Це історико-географо-топографічний опис земель запорозьких козаків, де розв'язується складне завдання – всебічно досліджується територія, яку населяли колись запорозькі козаки, флора і фауна запорозького краю (рельєф, клімат, річки, пороги, забори, острови, плавні, притоки, озера, гирла, лимани, балки, байраки, шляхи, переправи, броди, ліси та ін.). В кінці книги додано 61 архівну справу.

Відгук «Киевской старины» на «Вольности запорожских казаков» був настільки необ'єктивним, що змусив Яворницького виступити з відповіддю на деякі обвинувачення. Слід сказати, що сам Яворницький до своїх робіт, особливо перших, ставився дуже критично. Він з недовірою дивився на тих, хто тільки хвалив, не вказуючи на недоліки його праць [40, с. 4-5].

Проте недоброзичливий тон деяких рецензентів глибоко ображав його. Особливо неприємно вражали докори за першу працю – «Запорожье». «В самом деле, работал почти 8 лет над своим «Запорожьем», и теперь за это самое «Запорожье» Антонович меня бранит, Лазаревский костит, а Вы ругаетесь», – писав учений Д. Багалію 10 вересня 1888 р.

Яворницький близько до серця приймав критичні зауваження, але грубі нападки, часто-густо без достатніх аргументів, заставляли його страждати і наводили на думку взагалі залишити все і виїхати світ за очі. Близький друг

Яворницького Яків Щоголів добре розумів настрої вченого і радив йому не звертати уваги на те [4, с. 209].

Майже одночасно з історико-етнографічно-фольклорною працею «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» вийшла і збірка документів про Запорожжя – «Сборник материалов для истории запорожских козаков».

У ній вміщено 118 архівних справ, що стосуються життя запорожців за 1748-1829 рр. Документи розташовані в хронологічному порядку, в кінці додано 5 справ про гайдамаків, покажчик імен та назв місцевостей. У передмові до «Сборника...» зазначається, що вміщені в ньому документи розшукані в різних місцях і в різних людей під час неодноразових подорожей по колишньому Запорожжю. Тут же дається стисла характеристика цих документів, коротко йдеться про їх значення у вивченні історії запорозьких козаків. Особливу увагу Яворницький звертає на ті документи, в яких містяться дані про письменність запорожців [40, с. 5].

Критика схвально зустріла «Сборник материалов для истории запорожских казаков» і підкреслила, що книга ця викличе великий інтерес у тих, хто серйозно займається дослідженням Запорожжя. Хоч в ній і немає таких документів, які б давали можливість встановити щось принципово нове в поглядах на Запорожжя, проте є багато деталей, без яких ніхто із дослідників не може обійтись.

Через рік виходять «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края». Сюди увійшло 11 нарисів, які чи безпосередньо, чи опосередковано відносяться до історії Запорожжя (частина з них була вже надрукована раніше в періодичній пресі). В книзі опубліковано і 12 архівних справ, розшуканих і придбаних Яворницьким уже після виходу в світ «Сборника...» [40, с. 6].

Нариси за своїм змістом різні – історичні, етнографічні, фольклорні – і відповідно охоплюють матеріал не тільки з історії бойових подвигів козаків, а й з життя та побуту запорожців. Всі вони написані легко, популярно, жваво,

з помітним художнім хистом автора. Проте хибною була б думка, що книга мала на меті тільки популяризацію відомих уже речей. Як справедливо зазначала критика, характеристика відомих фактів доповнювалась матеріалами, здобутими самим ученим, тому-то всі нариси «Сборника материалов «Очерков по истории запорожских козаков и Новороссийского края», як писав «Исторический вестник», «бесспорно имеют каждый свой интерес, свое значение, отличаются ясностью и живостью изложения, а также полнотой материала» [56, с. 32].

Такого ж характеру була і наступна праця Яворницького – «Публичные лекции по археологии России». Археології як науці Яворницький взагалі надавав величезного значення при вивченні не тільки історії народу, а й його побуту.

Археологія цікавила Яворницького як одна з ланок у вивченні історії та побуту народу, особливо запорозьких козаків. У багатьох статтях вчений розповідав про археологічні розкопки, які щороку здійснював влітку в Україні, детально характеризуючи знайдений матеріал [83, с. 54].

«Публичные лекции по археологии России» якраз і побудовані на матеріалах з археологічних розкопок, що велися в різних місцях Катеринославської і Херсонської губерній самим автором, і тільки на початку книги дається короткий огляд розвитку археології за кордоном і в Росії. Праця ця, написана в тому ж ключі, що й попередні дві – «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» та «Очерки по истории запорожских козаков», була позитивно оцінена тодішньою пресою.

Заслугу Яворницького зокрема вбачали в тому, що він своїми публікаціями знайомив порівняно широке коло читачів з археологією – наукою, яка менш за все користувалася популярністю. На думку В. Боцяновського, ця книга являла собою «чуть ли не первую попытку на русском языке дать живо и занимательно изложенную историю археологии, начиная с Буше де Пертса и русского ученого Глялина» [83, с. 54-55].

Тобто, за яких-небудь два-три роки вчений видав ряд великих робіт, а також надрукував низку різноманітних статей. Незважаючи на таку напружену наукову діяльність, він не залишає і педагогічної роботи як одного із засобів до існування. Здоров'я його весь час слабшає (дається взнаки сирий петербурзький клімат), і в душі жевріє надія оселитися де-небудь на Україні.

Нагляд за Яворницьким не припиняється. Одного разу було зроблено навіть обшук на квартирі. Саме тому, як уже зазначалося, спроба вченого здати магістерський екзамен і влаштуватися викладачем в Петербурзькому університеті не увінчалась успіхом [83, с. 55].

До речі, в надто скупій довідці про Яворницького, вміщеній у Великій Радянській Енциклопедії, твердиться, ніби Яворницький викладав у Петербурзькому університеті. Насправді цього не було. Яворницький, живучи в Петербурзі, читав лекції тільки в середніх учбових закладах. До університетської кафедри його не допускали.

В 1891 р. новий тягар падає на плечі Яворницького. Міністр народної освіти Делянов знову категорично забороняє йому викладати в учбових закладах «за тенденциозное проявление в лекциях антипатии к московской истории и правительству и пристрастие к истории Малороссии». Тобто двері для педагогічної діяльності щільно зачинились [71, с. 24].

Отже, свій родовід вчений виводив від галицької шляхти. Дитинство Яворницького пройшло у скрутних умовах матеріальних нестатків. Проте його батько, хоча й був малоосвіченою людиною, намагався дати синові освіту, залучаючи його до читання. Початкову освіту Яворницький здобув у рідному селі, а у 1867 р. почав навчатися в Харківському повітовому училищі, куди він потрапив випадково, завдяки дружбі із сином власника економії в Сонцівці.

У 1877 р. вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Становлення Яворницького як вченого відбувалося під впливом прогресивних професорів Харківського університету, українських

патріотів Олександра Потебні та Миколи Сумцова. Український філолог, творець лінгвістичної поетики Олександр Потебня залучив Дмитра Яворницького до участі в студентському гуртку з вивчення історії, побуту та звичаїв народу.

На час закінчення університету Яворницький остаточно вирішив присвятити своє життя науці, а саме дослідженню історії запорозького козацтва. По закінченні університету (1881) він, як винятково обдарований студент, був залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання.

Починаючи з 1882 р., протягом 50 років майже кожного літа Яворницький мандрував землями колишніх Запорозьких вольностей, проводив археологічні розкопки, записував пісні, перекази, розповіді нащадків запорозьких козаків, знайомився з місцевими старожилами та власниками приватних колекцій, досліджував ландшафт і природні умови Запорозького краю.

30 квітня 1885 р. його обрали членом-кореспондентом Московського археологічного товариства. На початку серпня 1885 р. розпочався петербурзький період його життя. У березні 1886 р. Дмитра Яворницького обрали дійсним членом Імператорського Російського археологічного товариства. Про наукову працю Яворницького в петербурзький період (1885-1892) свідчить його творчий доробок, що складається з 56 статей і 7 монографій, великого масиву знайдених ним історичних пам'яток, безлічі записаних пісень та іншого фольклорного матеріалу.

РОЗДІЛ II. ТАШКЕНТСЬКИЙ І МОСКОВСЬКИЙ ЕТАПИ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВЦЯ

Тільки завдяки заступництву впливових людей опала, в якій опинився Яворницький була пом'якшена. Яворницькому запропонували поїхати у відрядження на три роки в Ташкент «чиновником особливих доручень» при туркестанському генерал-губернаторі задля археологічних розкопок.

Змушений залишити і Петербург, хворий, позбавлений роботи вчений у квітні 1891 р. – повертається до Харкова, живе кволою надією знайти де-небудь хоч «какие бы то ни было уроки, чтобы так или иначе поддержать свое ничтожное существование» [73, с. 107].

Проте сподівання влаштуватись на роботу (чи в Харкові, чи в Катеринославі, чи в Полтаві) виявились марними. Довелося знову повернутись до Петербурга. Тут навесні 1892 р. вийшов з друку I том «Истории запорожских козаков» [20]. Але роботи так і не знайшлося. «Остается убираться в Ташкент, куда и имею уже приглашение «занять должность по административно-полицейскому званию ... – писав учений М. Маркевичу. – Что мне делать, еще и сам не знаю, но поехать в Ташкент на подобную должность больше, чем нежелательно, а между тем жить же надо...» [4, с. 210].

Наказом від 5 квітня 1892 р. Яворницького «відряджають» на три роки в Середню Азію молодшим чиновником особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі для історико-топографічного вивчення краю. Насправді це було заслання.

Засланням називав «відрядження» і сам Яворницький. По приїзді в Ташкент, у листі до В. Лукича від 1 червня 1892 р. він повідомляв «Вибачайте, що так довго не посилав Вам моєї «Истории запорожских козаков». Шкода, бачте, та, що мене заслали аж у Туркестан (Середню Азію) задля археологічних розкопок» [4, с. 211].

В автобіографії, написаній 12 червня 1937 р., теж читаємо «Высланный из Петербурга, я пробыл в Средней Азии 3 года» [83, с. 56]. Заслання в

Туркестан було логічним завершенням заходів царизму, спрямованих на обмеження діяльності вченого.

Туга за батьківщиною та улюбленою роботою гнітить душу, але, незважаючи на це, вчений і тут весь віддається праці, досліджує історико-топографічні особливості маловідомого науці краю, збирає колекції старовини, вивчає побут середньоазіатських народів, їх культуру. Свої спостереження він друкує в місцевих газетах «Окраина», «Туркестанские ведомости», а також в петербурзькій газеті «Новости» [67, с. 8].

На сторінках цих газет опубліковано, зокрема, статті «О находке автобиографии Тамерлана», «Влияние Востока на древнерусскую жизнь», «Коллекция древностей Акрама Аскарлова», «По Средней Азии. Характеристики и сближения» та багато ін. [65, с. 3].

Ініціатива вченого великою мірою сковувалась тим, що робота, вибір об'єктів дослідження регламентувались наказами генерал-губернатора, здійснювалися під його контролем. Надсилаючи в «Исторический вестник» нарис «Путевой дневник археолога от Баку до Ташкента», в листі до редактора журналу С.М. Шубінського Яворницький зауважував «Эта статья – результат моей поездки, сделанной по распоряжению туркестанского генерал-губернатора...» [4, с. 215].

Однак вченим багато зроблено і з власної ініціативи. Велика його заслуга, зокрема, в організації і підготовці до відкриття Самаркандського історичного музею. Власне, він першим порушив питання про створення цього музею на сторінках місцевої газети «Окраина» і неодноразово наполягав на цій ідеї.

В травні 1893 р. Яворницький переїжджає до Самарканда, щоб безпосередньо ознайомитися з історією та пам'ятками цього міста, і має намір прожити тут аж до кінця свого трирічного «відрядження». Про це вчений повідомляв Костю Паньківському, одному з видавців львівського журналу «Зоря». Ось що писав він у листі від 29 лютого 1894 р. з Самарканда, одержавши від нього черговий номер журналу: «Номер Вашої

«Зорі» я получив ще в Ташкенті, а в Самарканді, куди я переїхав ще з торішнього року, в травні, і думаю прожити, доки вертатися мені в Петроград» [4, с. 217].

Приблизно на цей період припадає і запрошення Яворницького в Галичину, у Львівський університет професором на кафедрі історії слов'ян, від чого вчений змушений був відмовитись, бо обов'язковий трирічний термін служби в Середній Азії ще не минув.

1893 р. в Ташкенті виходить «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении» (Типолитография наследников С.И. Лахтина, стор. II + 199), написаний за дорученням генерал-губернатора [84, с. 197].

Мету і завдання цього путівника Яворницький вбачав у тому, щоб: «дать в руки образованному человеку книгу, в которой он мог бы найти кратки археологические, исторические и отчасти этнографические сведения по пути от Узун-ада до Ташкента» [4, с. 218].

Друкуючи свою працю, автор усвідомлював, що вона не повністю охоплює матеріал, однак і в такому виданні давно вже назріла потреба. Вся книга написана в стилі попередніх робіт Яворницького – «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» та «Очерки по истории запорожских козаков» [65, с. 3].

Опис місцевості, людей, природи ґрунтується на безпосередніх враженнях самого автора. Поряд з історичними, документальними матеріалами в книзі використано народні перекази, але меншою мірою, ніж у попередніх працях. Автор часто посилається на стародавніх істориків (напр., Флавій, Геродот), стародавніх письменників (Діодор, Страбон, Арріан, Птолемей), арабських географів (Ібн-Хаупала, Абуль-феди та ін.), а також на праці багатьох мандрівників, вчених, письменників різного часу [65, с. 3].

При описі рослин, ґрунту, річок, мечетей, міст тощо велику увагу приділено етимології різних назв, що становить безперечний інтерес для мовознавців. У кінці путівника додається три карти: карта Закаспійської

залізниці з позначенням усіх станцій від Узун-ада до Самарканда; карта Туркестанського краю Родіонова; карта руїн стародавнього Мерва [84, с. 198].

В «Путеводителе по Средней Азии...» виразно чується присутність автора, який близько до серця приймає все, що відбувається на цій далекій від його батьківщини землі. Невеселий настрій викликає у нього Голодний степ – безкрая і безводна пустеля смерті. Тяжкі думи огортають мандрівника від спостереження над безправ'ям жінок, що перебувають у рабському становищі. З обуренням констатує Яворницький, що в Баку немає водопроводу, від чого місто брудне, занехаяне [54, с. 114].

Ці і подібні спостереження свідчать про глибоку людяність автора. Показовим щодо цього є і те, що вся виручка від продажу книги, за бажанням Яворницького, віддавалась на сиріт, які втратили своїх батьків під час епідемії холери в Ташкенті, що пронеслася незадовго перед цим.

«Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и исторической отношениях» безперечно відіграв певну роль у вивченні Туркестанського краю. За нього Яворницький одержав 1893 р. орден Станіслава III ступеня, а у вересні 1894 р. – нагороду від бухарського еміра – орден Бухарської золотої зірки III ступеня. Тоді ж дали йому і чин колезького асесора [64, с. 41].

Як у «Путеводителе...», так і в інших своїх працях, присвячених вивченню Середньої Азії, Яворницький дійшов висновку (і послідовно відстоював цю думку), що Схід мав значно більший вплив на Стародавню Русь, ніж Захід, не тільки в історії, а й в літературі, мові, фольклорі.

Тут же, в Середній Азії, Яворницький не забуває і про запорозьких козаків. Уже після виходу «Путеводителя...» вчений багато часу віддає написанню II і III томів історії запорозьких козаків, робота над якими розпочалася ще в Петербурзі [64, с. 42].

1894 р. виходить з друку монографія про кошового Сірка – «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых

козаков» [19], позитивно зустрінута критикою (на книгу відгукнулись журнали «Зоря», «Киевская старина» та «Записки наукового товариства ім. Шевченка»).

Це був перший окремий життєпис про таку колоритну історичну постать, як Сірко, створений на основі дуже розрізнених і скупих відомостей з друкованих джерел, зокрема з літописів і польських мемуарів, та народних розповідей. Не вдаючись до поглибленої характеристики цієї книги, зауважимо лише, що і понині це поки що одна з порівняно нечисельних розвідок, присвячених спеціально життю та бойовим подвигам відважного запорозького кошового Івана Сірка [19, с. 6].

На цей же час було закінчено роботу над II томом історії запорозьких козаків (книга вийшла в Петербурзі в 1895 р.). Праця створювалась у несприятливих умовах. За словами вченого, написання її в Туркестанському краї, при великій віддаленості від столиці, відсутності потрібної літератури, а також у зв'язку з новизною та складністю самої теми, «было почти такой же задачей, как переплыть в первобытной лодке Каспийское море» [21, с. 7].

З весни 1894 до весни 1895 р. вченому дозволено працювати наїздами в московських архівах і бібліотеках, що набагато полегшило написання III тому «Истории запорожских казаков» [22, с. 6].

5 квітня 1895 р., тобто рівно через три роки після відрядження до Середньої Азії, Яворницький подає заяву про своє увільнення і незабаром переїжджає до Варшави.

Тут він влаштовується позаштатним чиновником особливих доручень при Варшавській казенній палаті. На початку 1896 р. йому доручають переглянути і впорядкувати архів старопольських справ колишнього фінансового управління в царстві Польським, укласти або опис, або покажчик до цього архіва, щоб полегшити вченим користуватися ним [52, с. 8].

Впорядковуючи архів, Яворницький одночасно складає екзамен при Варшавському університеті на звання магістра російської історії, а також

продовжує працювати над III томом «Истории запорожских козаков» [22, с. 7].

Та планів надовго залишатися у Варшаві не було. Уже в березні 1896 р. між В.О. Ключевським, що працював тоді в Московському університеті, і Яворницьким ведеться листування про влаштування останнього на роботу в цьому університеті. Згоди досягнуто тільки восени 1896 р. А з настанням літа цього ж року вчений залишає Варшаву і їде на Чернігівщину, що славилася архівними багатствами, вивчає і збирає старовину, робить деякі фольклорні записи. «Пробув оце я цілий місяць у Чернігівщині – писав він поету Кесарю Білиловському 18 червня 1896 р. – там багато є дечого із старовини, а тільки речь мені не зовсім-то до вподоби, а вже ваша полтавська так он яка смачна!» [63, с. 71].

Через деякий час учений переїжджає до Москви, де за допомогою В. Ключевського восени 1896 р. влаштовується приват-доцентом Московського університету. 5 жовтня 1896 р. він з великим успіхом прочитав вступну лекцію «Главнейшие моменты в истории запорожских козаков». Після другої вступної лекції він став викладати в університеті археологію та історію малоросійського козацтва.

Слід відзначити, що як викладач Яворницький користувався великим успіхом серед студентів. Маючи природний дар слова і добрий голос, вільно володіючи матеріалом, він читав лекції змістовно і цікаво, з великою емоційною наснагою. Лекції Яворницького студенти слухали з захопленням, часто вони закінчувалися оваціями, а лектора, бувало, виносили з аудиторії на руках [83, с. 62].

Для українського вченого в Московському університеті склалася загалом сприятлива атмосфера для успішної праці. З великою прихильністю до нього ставилися не тільки студенти, а й частина викладачів, зокрема визначний російський учений, філолог Ф.Є.Корш, який захищав право українського народу на вільний національний розвиток і всіляко підтримував Яворницького в цій справі.

Та було й багато таких, що косо дивилися на діяльність Яворницького. Саме тому магістерську дисертацію довелось захищати не в Московському, а в Казанському університеті (1901) при активній, можна сказати, вирішальній допомозі Ф.Є. Корша [42, с. 3].

1897 р. виходить III том «Истории запорожских казаков» [22]. Задум написати тритомну історію запорозьких козаків у Яворницького виник ще 1889 р., незабаром після виходу «Запорожья в остатках старины и преданиях народа». Намір цей, як бачимо, пощастило реалізувати протягом 1892-1897 рр. (1892 р. – I т., 1895 р. – II т., 1897 р. – III т.).

I том «Истории запорожских казаков», за визначенням самого Яворницького, присвячений характеристиці внутрішнього побуту запорозьких козаків, у II і III томах викладені фактичні події життя й боротьби запорозьких козаків, починаючи з кінця XV ст. аж до другої половини XVIII ст. II том охоплює період з 1471 до 1686 р., III том – з 1686 до 1734 р.) [31, с. 25].

Матеріалом для написання всіх трьох томів стали не тільки друковані джерела, мемуари, а й найрізноманітніші архівні документи з різних державних і приватних, фамільних, церковних архівів з багатьох міст Росії й України, Польщі, а також з Соловецького монастиря, безпосередні спостереження автора від поїздок по Запорожжю, які «из года в год повторялись и под конец сделались для него столь же необходимы, как необходимы человеку пища, питье, воздух» [25, с. 26].

У тритомній історії запорозьких козаків, як і в попередніх своїх творах, Яворницький широко залучав матеріали, роздобуті під час ознайомлення з топографією, археологією, географією колишнього Запорожжя, свідчення старожилів, перекази й фольклорні джерела.

В наше завдання не входить детально характеризувати праці Яворницького з історії. Однак, говорячи про тритомну «Историю запорожских казаков», яку слід розглядати також і як своєрідний підсумок, узагальнення попередніх робіт вченого в цій галузі, не можна утриматись,

щоб не зауважити, що це фундаментальне дослідження обсягом близько 2000 сторінок довгий час, як, до речі, й інші роботи Яворницького, не діставали всебічної належної оцінки. У дореволюційних відзивах на праці Яворницького, присвячені Запорозжю, впадають в око різні, іноді протилежні тлумачення (щоправда, в них було чимало і правильних зауважень) [83, с. 63].

Одні рецензенти оцінювали «Историю...» цілком позитивно, інші – негативно, дехто тримався середини. В зауваженнях критиків часто були принципові розходження. Так, наприклад, один часопис називав Яворницького «пильним дослідником Запорозжя», інший вважав його «не представителем науки, а глашатаєм славы запорожской» [43, с. 281].

Або, скажімо, О. Лазаревський звинувачував автора в тому, що нібито він історію Запорозжя відриває від історії України взагалі. Зовсім протилежне говорив Василь Лукич, який твердив, що в книзі «історія козаччини простудійована з широким обсягом та докладністю, на неї кинено світло з багатьох боків і розглянено у зв'язку з історією Польщі і України, а це дає студії ясність і повноту» [62, с. 80]. Рецензент якраз і ставив у заслугу Яворницькому те, що той історію Запорозжя показує в тісному зв'язку з історією України «Ся манера – не відокремлювати історію Запорозжя від історії України – вельми звертає на себе увагу» [62, с. 81].

Таких прикладів різнобою в тлумаченні однієї і тієї ж праці Яворницького можна навести чимало. Це зайвий раз засвідчує, що дореволюційна історіографія не спроможна була правильно оцінити історичний доробок ученого. Безперечно, деякі зауваження мали свій сенс, хоч, як справедливо зазначають науковці, «методичні хиби, які Лазаревський помітив у працях Яворницького, властиві в певній мірі також багатьом працям самого Лазаревського, особливо тим, що опубліковані в останній період його життя, тобто у 80-х роках ХІХ ст.» [74, с. 30]. Справа в тому, що сам Лазаревський, на відміну від Яворницького, іншими очима дивився на Запорозьку Січ. Якщо Яворницький вважав Запорозжя прогресивним

явищем протягом усієї історії його існування, то Лазаревський: «так і не зумів до кінця вияснити прогресивну роль Запорізької Січі в історії українського народу. До оцінки ролі Запоріжжя Лазаревський підійшов обмежено. Визнаючи прогресивність Запорізької Січі, українського козацтва в боротьбі проти зовнішніх ворогів у XVI-XVII ст., Лазаревський ігнорував прогресивну роль, яку на протязі всієї своєї історії відіграло Запорожжя в боротьбі українського народу проти феодально-кріпосницького гніту» [74, с. 30].

Якщо Яворницький у своїх працях з історії Запорожжя ставив інтереси простих козаків, народу на першому плані, то Лазаревський, навпаки, «ігнорував інтереси козацької голоти, що становила основну масу населення Запорізької Січі, а вузько класові інтереси експлуататорської верхівки він видавав за інтереси всього Запоріжжя» [74, с. 31].

Якщо Яворницький послідовно відстоював думку, що Запорожжя було прогресивним явищем в історії не тільки України, а й Росії, що воно було пристановищем для гноблених, «всегдашним протестом против насилля и рабства в какой быт то ни было форме» за весь період свого розвитку, то Лазаревський дивився на Запорозьку Січ в останній період її існування як на негативне явище і дотримувався тієї думки, що козаки в цей час займалися грабіжництвом і розбоєм.

Принципово розходився Яворницький з Лазаревським також у поглядах на ліквідацію Запорозької Січі. Якщо Яворницький засуджував знищення Запорожжя Катериною II, то Лазаревський, навпаки, вбачав у цьому закономірний історичний акт. Рішуче не погоджувався Яворницький щодо цього і з Скальковським.

Тобто, зважаючи на те, що погляди Лазаревського на Запорозьку Січ у багатьох питаннях не збігалися з поглядами Яворницького, більше того, навіть були різко протилежними, стає очевидним, що відгуки Лазаревського на історичні твори Яворницького у багатьох відношеннях несправедливі [83, с. 65].

А проте вони задавали тон і створювали навколо Яворницького певну суспільну думку як про вченого. Учений вже не вірив у свої сили і, розчарований, не ризикнув писати IV том історії запорозьких козаків, матеріал для якого підбирав уже давно і який повинен був обійняти історію Запорозької Січі від 1734 р. і до кінця її існування.

Відтепер історик майже повністю переключається на художні твори, на фольклорно-етнографічну та лексикографічну діяльність. «Пиши, не кривлячи душею – просив він на початку 1898 р. свого доброго друга, лікаря й поета Кесаря Білиловського, надсилаючи тому рукопис своєї щойно закінченої повісті «Максим Вітряк» – бо краще мені тепер же спалити мою працю, ніж надрукувати та тоді читати над собою глум та посміх людський, як оце я прочитав у «Киевской старине» на 3-й том моєї «Истории запорожских козаков» все того ж таки Лазаревського... Знаю я, добре знаю, що у мене голова не історична і що я пішов о всі не по тому шляху, який собі вибрав ще студентом на другому курсі. Знаю... а все ж таки гірко читати про себе те, що люди називають тебе «скорботною главою», обертають всі праці твої в ніщо й тим відбирають від тебе всі твої сили, всю твою енергію, весь твій дух. Покуштувавши такого солодкого гостинця, я вже не рад і тому, що заніс одну ногу на професорську кафедру, я вже нехотя іду в аудиторію і вже сам на себе дивлюсь як на убожество... От коли я пізнав самого себе! Пізнав!.. та тільки трохи пізно...» [4, с. 236-237].

І дійсно, з цього часу він уже нічого солідного з історії Запорозжжя не створив, якщо не брати до уваги збірник документів «Источники для истории запорожских козаков» та роботу «По следам запорожцев», яка 1897 р. уже була готова. В тому ж таки 1897 р., наказом від 29 листопада, направленим ректору Московського університету, Варшавська казенна палата надала Яворницькому за вислугу років чин надвірного радника [37, с. 45].

1898 р. після складних цензурних митарств у Петербурзі виходить згадана вище праця «По следам запорожцев». Книга ця, як і «Запорозжє в остатках старины и преданиях народа», цікава не тільки для істориків,

етнографів, а й для фольклористів, філологів. Це своєрідний історико-белетристичний твір у формі дорожніх нотаток, пересипаний багатющими і різножанровими фольклорними записами, які врастають в оповідну манеру автора, а також гумористичними епізодами і сценками, що відображають споконвічну мудрість та гумор простого народу [41, с. 69].

Подорожуючи кожного літа по Україні, Яворницький спілкувався з простими людьми, вивчав їхні звичаї, побут, мову. Ось чому в передмові автор застерігає, що всі зображені в книзі «типы, сцены, встречи и приключения не измышлены им, а взяты прямо с природы, выхвачены из действительной жизни. Если тут и сделаны какие-либо изменения, то только в отношении действующих лиц и названий сел и деревень» [86, с. 28]. Далі в передмові зазначено, що придбані під час цих мандрівок наукові матеріали (археологічні, історичні, етнографічні) опубліковані у відповідних працях.

Книжка вийшла з друку в березні 1898 р. Але в зв'язку з тим, що значна частина її написана українською та через наявність у ній антицерковного фольклору, вона була на довгий час затримана цензурою. Багато довелося докласти зусиль, поки її вдалося надрукувати. Лише через півроку, у вересні, книга побачила світ.

У Москві активізується і літературно-громадська діяльність Яворницького. Цьому значною мірою сприяють ділові зв'язки з літературно-мистецькими колами Москви, участь у літературних вечорах, дискусіях. Найчастіше Яворницький відвідував вечори відомого на той час педагога Д.І. Тихомирова – видавця журналів «Детское чтение» і «Педагогический листок», редакція яких, за свідченням сучасників, була в 90-х рр. осередком літературного життя Москви [61, с. 105].

В цих журналах Яворницький виступав з популярними статтями про запорозьких козаків та деякими фольклорними публікаціями. Згодом, 1902 р., у виданні Тихомирова вчений надрукує цілу серію портретів запорозьких гетьманів – Зборовського, Свирговського, Ружинського, Підкови, Носинського та ін.

Щосуботи Д.І. Тихомиров влаштовував у себе літературні вечори. Тут збиралися письменники, журналісти, художники, критики, артисти, викладачі університету, вчителі. Ці зібрання відвідували й такі відомі культурні й громадські діячі, як В.І. Немирович-Данченко, Т.Л. Щепкіна-Куперник, брати Юлій та Іван Буніни, поет-перекладач І. Белоусов, письменник К.М. Станюкович, поет і журналіст В.О. Гіляровський, критик А.М. Скабичевський та багато інших [61, с. 106].

Постійним учасником таких зустрічей був і Яворницький. Як розповідає М. Телешов, він часто брав участь у художній частині вечорів. Його виступи як чудового читця-декламатора, оповідача користувалися великим успіхом.

З задоволенням, як згадує Володимир Гіляровський, слухав розповіді Яворницького про Запорозжя і Лев Толстой, з яким Яворницький бачився не раз. Пізніше вчений надрукував цікаві спогади «Моя перша зустріч з Л. Толстим».

Особливо зблизився Яворницький в Москві з Гіляровським та з Телешовим. Як згадує останній, він часто приїздив до нього додому разом з Тихомировим, з дитячим письменником М.О. Соловйовим-Несмеловим. У Телешова згодом теж почав організовуватись невеликий літературний гурток, переважно з молоді, який пізніше відіграв недругорядну роль у створенні знаменитої «Московской литературной среды» [61, с. 107].

Живучи в Москві, Яворницький не міг також не відвідувати і Московського літературно-художнього гуртка (офіційно відкритого 1899 р.), куди, за спогадами Телешова, нерідко приходили видатні акторки. Г. Федотова, М. Єрмолова, письменники С. Скиталець, О. Серафимович, М. Горький, В. Вересаєв, О. Купрін, Л. Андрєєв, Д. Мамін-Сибіряк, а також А. Чехов, В. Короленко, М. Гарін-Михайловський та інші.

Московське літературне оточення залишило помітний слід у творчій біографії вченого. Воно стало одним з поштовхів до того, що саме в Москві,

десь у кінці 90-х рр., Яворницький паралельно з науковою і викладацькою роботою в університеті починає писати великі художні твори [61, с. 107].

Протягом 1897-1898 рр. створено перший варіант повісті «Максим Вітряк», що пізніше надрукована під назвою «Наша доля – Божа воля» [10] в журналі «Киевская старина» (1901 р.). В кінці 90-х рр. завершено і повість «За чужий гріх» [7].

Активну участь бере Яворницький і в літературному альманасі «Складка», що виходив у Петербурзі під редакцією Кесаря Білиловського. Він радив Білиловському вимогливіше підбирати матеріал до «Складки», щоб не потрапляли туди вірші випадкові, малохудожні й нецікаві.

На думку Яворницького, слід уважніше поставитись і до художнього оформлення альманаху. Для цього він пропонує Білиловському залучати до ілюстрування «Складки» визначних художників, наприклад О. Сластьона, «який має високу душу і гаряче серце, що щиро і беззавітно любе свою Україну», а також І. Рєпіна. «Малюнок Рєпіна – писав Яворницький, надіславши свій нарис «Поездка на попелище Чортомлыцкой Сичи» – придасть твоїй «Складці» велику силу, і ти не одходи од Іллі Юхимовича, аж поки не получиш малюнок у свою правицю». В «Складці» друкувався і деякий фольклорний матеріал, зібраний Яворницьким, зокрема «Присказка до нюхарей» [61, с. 108].

Рукописи своїх художніх творів, написаних у Москві, Яворницький надсилав для зауважень тому ж таки Білиловському в Петербург, а в Москві давав читати Ф. Коршу, з яким ділився своїми творчими планами. До речі, останній був високої думки про художні твори Яворницького.

Деколи Яворницький наїжджав до Петербурга з лекціями про запорожців, а також щоб попрацювати в архівах і книгосховищах. Тоді він бачився зі своїми петербурзькими друзями, зокрема і з Рєпіним, іноді на запрошення художника зупинявся в нього дома.

Виявляючи великий інтерес до питань образотворчого мистецтва, Яворницький у цей час підтримував дружні контакти не тільки з Рєпіним, а й

з іншими українськими і російськими художниками. Своєю романтичною закоханістю в запорожців він заохотив не одного художника до відтворення героїчних сторінок Запорозької Січі [61, с. 109].

Його впливу зокрема зазнали С. Васильківський, М. Самокиш, М. Струнников, О. Сластьон, не кажучи вже про І. Рєпіна. 1885 р. в статті про Васильківського він радив молодому початкуючому художникові трудитись, змальовуючи сцени з історії Батьківщини.

І порада ця не залишилась без уваги. Згодом художник написав такі картини, як «Запорожець на розвідці», «Козаки в степу», «Похід козаків», «Вибори полковником Мартина Пушкаря».

1900 р. в Петербурзі спільними зусиллями Васильківського, Самокиша і Яворницького видано альбом «Из украинской старины». Альбом мав подати в художніх зразках українську старовину, переважно козацьку, побут, воєнні дії та історичних осіб [61, с. 109-110].

Альбом складався з 21 акварельного малюнка Васильківського (серед них портрети Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Івана Гонти, Сковороди, хорунжого, писаря військового, декілька типів козаків та ін.); навколо акварелей – віньетки Самокиша, виконані пером, тушшю, що переважно доповнювали основний малюнок або перегукувались з ним (епізод взяття Умані, писарські причандали, проводи козака у військо, козацькі рушниці, шаблі, списи, пістолі, ятагани, порохівниці, суд над злочинцем у Запорожжі та ін.) [15].

Пояснювальний текст Яворницького (російською і французькою мовами) обіймав 20 статей, написаних зі справжнім натхненням, і містив багатий етнографічний матеріал з життя і побуту запорожців. Це, між іншим, відразу помітила «Киевская старина». На альбом «Из украинской старины» з'явилося чимало відгуків. І це зрозуміло такого видання ще не було. Якщо не зважати на художній додаток до «Летописного повествования о Малой России» Рігельмана, а також на кілька ілюстрацій у книзі «Исторические деятели юго-западной России» Антоновича і Беца, то це було перше окреме

художнє видання української старовини. Про це говорили і самі автори, і рецензенти (крім «Киевской старины», на видання відгукнулися «Літературно-науковий вісник», «Русская мысль», «Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка» та газета «Хуторянин») [61, с. 111].

Зауважимо, що Яворницький не зовсім був задоволений малюнками Васильківського, вважаючи, що не всі вони реалістичні. Саме цим пояснюється його тривале зволікання з написанням текстової частини до альбома. Деяку історичну прагматичність, нетиповість зображення малюнків Васильківського помітив і Гнат Хоткевич, і рецензент із «Киевской старинь», хоч обидва були високої думки про альбом у цілому.

Рецензент із «Записок Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка», котрий виступив під криптонімом «О. Г.», характеризує видання, дотримувачся іншого погляду: він вважав, що Хоткевич дуже переоцінив альбом, проте сам на аналізі альбома з мистецького боку не зупинявся, а звів свої зауваження тільки до критики текстової частини [61, с. 112].

Суть цих зауважень полягала в тому, що рецензент, як видно з усього, не поділяв поглядів Яворницького в деяких питаннях з історії, вважаючи зокрема, що останній стоїть в характеристиці козаків «на общеруськім становищі». Особливо не влаштовувало рецензента позитивне ставлення Яворницького до возз'єднання України з Росією. Не сподобались автору рецензії і правдиво визначені причини повстань часів Богдана Хмельницького, які Яворницький справедливо вбачав у жахливому соціально-економічному і релігійному гнітові українського народу з боку польських панів і шляхти. Рецензент вдавався й до відвертого глузування.

Всі інші критики загалом вважали появу альбома «Из украинской старинь» цінним надбанням в українській мистецькій літературі, на той час такій бідній ілюстраціями з історичного минулого України. Цінним виданням вважали альбом і радянські мистецтвознавці.

Якщо вже говорити про вплив Яворницького на художників, то чи не найбільше зазнав його І.І. Струнников (1871-1945), талановитий російський і

український художник. Не маючи матеріальних засобів, Струнников деякий час жив у Володимира Гіляровського, з яким Яворницький давно приятелював і часто бував у нього дома. І письменник, і історик допомагали талановитому початківцю матеріально. Під безпосереднім впливом Яворницького Струнников, як і Рєпін, не раз звертався до теми Запорозжя [83, с. 76].

Вплив Яворницького на Струнникова-учня був настільки значним, що вже в училищі він намалював «Портрет запорожця» (1899). Тільки знаючи виняткові стосунки Рєпіна і Яворницького, можна зрозуміти, чому Струнникову пощастило 1901 р. потрапити в Академію художеств у Петербурзі та ще й у майстерню Рєпіна. За таку допомогу Струнников залишився вдячний Яворницькому все життя.

Переїжджаючи на навчання у Петербург в Академію художеств (1901 р.), Струнников на прощання та із почуття сердечної приязні до Яворницького намалював на дверях його кімнати (у Москві вчений жив у будинку О. Бахрушина) картину «Козак в бою», половина якої (верхня частина) зберігається зараз у Дніпровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького.

Десь у 90-х рр. намальовано картину «Запорожець напідпитку» і віддано у дарунок Яворницькому. В дарунок історик одержав й «Портрет запорожцю» (1907), написаний з прославленого українського спортсмена І.М. Піддубного. Портрет цей зберігається зараз у Дніпровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького.

Ще більше заприятелювали друзі, коли Струнников переїхав в Україну. 1919 р. художник написав клєсвими фарбами величезне панно (близько 4 м в квадраті) «Запорожець» (з бандурою), у якого люлька завбільшки «з маленький самовар», а також три акварелі «Зпорожці». Все це було переслано Яворницькому в Катеринослав [83, с. 77-78].

Того ж 1919 р. Струнников виявив бажання працювати разом з Яворницьким у музеї над темами із Запорозжя і мав намір навіть заснувати

спеціальну художню майстерню. Навесні 1919 р. Струнніков з родиною переїхав до Катеринослава, проте заснувати таку майстерню не пощастило. Художник деякий час працював у музеї разом з Яворницьким, тоді ж (1920 р.) він виконав стінопис на тему «Тарас Бульба з синами» у будинку вченого [85, с. 192].

В тяжкий час розрухи й голоду Яворницький прийшов на допомогу Струннікову, влаштувавши його вчителем малювання в селі Біленькому на Катеринославщині. Моральна і матеріальна допомога талантам з народу, активний, цілеспрямований вплив на них – характерна риса діяльності Яворницького.

Вболіваючи за розвиток української культури, вчений був не тільки «глашатаєм слави запорозької», а й пропагандистом української літератури, культури. Є, наприклад, відомості, що в 90-х рр. гурткові українських студентів у Москві друкарня і книгарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові висилала через Яворницького українські книжки, бо інакше б їх не пропустила цензура [85, с. 193].

Саме завдяки Яворницькому встановлюються творчі контакти між Михайлом Коцюбинським і російським перекладачем та поетом Іваном Белоусовим, з яким Яворницький часто бачився на літературних зустрічах і якому багато і добре розповідав про талановитого українського письменника, радячи Белоусову перекладати його твори на російську мову [61, с. 110].

Відомий перекладач Шевченкової поезії просив у Коцюбинського щонебудь із його творів для дітей, щоб перекласти на російську мову. Треба сказати, що, працюючи в Москві, Яворницький весь час мріє влаштуватись де-небудь в Україні. Вже наступного року після переїзду до Москви він писав: «Всі мої думки на Україні де б його і як би його осісти на Україні, чи в Полтаві, чи в Чернігові, чи в Житомирі, чи в Кишиневі, чи в Кам'янець-Подільському» [4, с. 232].

Історик весь час підтримував тісні зв'язки з літературною та науковою громадськістю України – письменниками, композиторами, етнографами, видавцями, істориками, мовознавцями, артистами, вченими. Його творчі контакти мали широкий діапазон.

Серед тих, кого вчений глибоко поважав, з ким спілкувався, були і Микола Лисенко, і Михайло Комаров, і Василь Лукич, і Борис Грінченко, і Михайло Коцюбинський, і Панас Саксаганський, і багато-багато інших [68, с. 11].

Не переривалась у ці роки і фольклористична, археологічна та етнографічна діяльність. Щороку влітку Яворницький подорожував по Україні, виступав з лекціями про запорожців, брав участь в археологічних розкопках, збирав народну творчість, цікавився побутом народу. На цей час він був уже широко відомим істориком запорозького козацтва, автором цікавих історико-фольклорних робіт та багатьох напівбелетристичних статей про подорожі на колишню Запорозьку Січ. Його добре знали і як ревного збирача, оборонця та цінителя історичних пам'яток.

1902 р. Коцюбинський просить вченого допомогти інженеру І.М. Якубовичу в дослідженні давньої української архітектури, в основному церковної (дещо раніше, з аналогічною проською письменник звернувся і до Володимира Гнатюка). Виявляючи турботу про вивчення архітектурних пам'яток старовини, Коцюбинський звертається до знавця історії України Яворницького, щоб той порадив відповідну літературу і конкретні об'єкти дослідження [61, с. 111].

Він вважає, що праця І.М. Якубовича, який мав на меті «вистежити вплив українського смаку, українського стилю в старинній архітектурі на Україні, переважно церковній» та «Виділити все своєрідне в архітектурних мотивах і прослідити розвій його до останніх часів, цікава і потрібна» [83, с. 80].

Такого листа письменник надсилає Яворницькому не випадково. Яворницький був відомий не тільки як вчений, а й як пристрасний збирач

національної старовини, гарячий поборник охорони, зберігання та вивчення пам'яток вітчизняної культури. Він послідовно відстоював думку, що збирання та дослідження «предметов старины обогащает нашу науку, историю бесценными материалами, связывает нас непосредственно с нашими отдаленными предками, научает нас жизненному опыту, преподает нам уроки будущего» [3, с. 98].

Всебічно досліджуючи героїчне Запорожжя, Яворницький приділяв також увагу і вивченню особливостей архітектури, будівництва того періоду. Серед його численних праць уже тоді була опублікована й стаття «Церковные памятники Запорожья» («Исторический вестник», 1893, №6).

Ці питання, до речі, цікавили вченого й пізніше, особливо перед XIII археологічним з'їздом, що відбувся в Катеринославі. Тоді домігся у синоду дозволу не тільки оглядати старовинні церкви Катеринославської єпархії, а й забирати цінні для історії і мистецтва речі в Катеринославський історичний музей, директором якого на той час він був [29, с. 65].

Коцюбинський цінив Яворницького як людину, що любить вітчизняну культуру, знає її історію, тому й звертався до нього: «отут би Ваша компетентна поміч і могла б стати у великій пригоді» [4, с. 238]. В кінці листа висловлюється сподівання, що Яворницький не відмовить у допомозі «Я був би Вам дуже вдячний, коли б Ви своїми радами направили на добрий шлях людину, що має хіть додати до нашої історії культури цікаву сторінку. Сподіваюся, що Ви, який так добре знає і так любить наше минуле, не одмовитесь допомогти, чим зможете» [4, с. 239].

Не гаючись, Яворницький повідомляв Коцюбинського, що чимось особливим він не може порадувати, бо з усіх церков колишнього Запорожжя залишилось тільки три: Запорозький собор у Новомосковську Катеринославської губернії, собор у Самарському монастирі (біля Новомосковська) та церква в селі Кисляківці Херсонського повіту. Зберігся також цікавий запорозький іконостас у селі Покровському Катеринославського повіту.

Яворницький готовий намалювати Якубовичу маршрут, якщо той виявить бажання поїхати туди і ознайомитися з цими архітектурними пам'ятками. Разом з тим у цьому «славному і дуже цікавому ділі» вчений не вважає себе фахівцем у такій мірі, щоб дати вичерпну консультацію, і радить звернутися до художника Опанаса Сластьона.

Коцюбинський і Яворницький були знайомі й особисто. Як лектор та археолог, Яворницький побував у багатьох містах Росії, України. Неодноразово приїжджав він і в Чернігів, де жив письменник. Збереглися, зокрема, афіші за 1900, 1905 рр. про те, що він читав лекції в Чернігові, в місцевій «Просвіті», в якій Коцюбинський брав діяльну участь, та в чернігівській громадській бібліотеці, членом правління котрої була дружина Коцюбинського – Віра Устинівна Коцюбинська (Дейша) [39, с. 65].

Характерно, що половина фінансового збору з цих лекцій ішла, як правило, на користь цієї ж бібліотеки. Активно допомагав Яворницький і Чернігівській губернській архівній комісії (згодом він став почесним її членом), в якій певний час працював Коцюбинський.

До всього цього треба додати, що Яворницький високо цінував твори Коцюбинського за їх реалізм і високу поезію. У творчості письменника він вбачав новий, подальший етап у розвитку українського художнього слова. Прочитавши перший том творів Коцюбинського, Яворницький у листі з Катеринослава 1907 р. захоплено писав: «Вельмишановний і незабутній Михайло Михайлович! Оце я тільки що вичитав перший том Ваших творів. Що за мова прехороша! Що за характери! Що за знання душі чоловіка! Що за краса в змалюванні природи! Що за поезія! Давно, хто його знає й коли, я читав з такою жагою красну літературу, як оце тепер, скінчивши останню сторінку Ваших чудових і незрівнянних творів. Дай же, Боже, Вам довгого віку і ясних дум, щоб Ви ще не один та й не два томи випустили у світ Ваших неоцінних і високо поетичних творів» [4, с. 256].

Захоплення майстерністю видатного художника слова, як побачимо далі, не мине безслідно і для художньої творчості самого Яворницького. Такі

дружньо-ділові зв'язки були у Яворницького з багатьма культурними діячами України.

1900 р. в Москві вийшло друге видання (доповнене і перероблене) І тому «Истории запорожских козаков» [20]. Навесні наступного року цю книгу Яворницький захистив як дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра російської історії.

Захист відбувся 29 квітня 1901 р. при історико-філологічному факультеті Казанського університету. Вступне слово, виголошене Яворницьким блискуче, з властивою йому красномовністю, присутні зустріли гарячими оплесками.

Офіційні опоненти-професори Н.І. Смирнов, Н.І. Фірсов і заслужений ординарний професор Д.А. Кірсанов одностайно відзначили надзвичайну важливість наукового матеріалу про запорозьких козаків у роботі «диспутанта» (перший опонент зокрема звернув увагу на наявність у дисертації цінних даних для порівняльної етнографії слов'янства), і водночас всі троє докоряли Яворницькому за ідеалізацію козаків, недостатньо чіткий виклад матеріалу і недостатньо критичне ставлення до джерел [76, с. 12].

Як свідчить один з тодішніх кореспондентів, Яворницький успішно захищався. Диплом магістра російської історії вчений одержав 27 лютого 1902 р. Проте жити з кожним роком ставало скрутніше. Мізерна кількість годин в університеті давала лише мінімальне забезпечення. Це змушувало паралельно (з 1898 р.) працювати в Московському Строгановському училищі викладачем історії «по вільному найму».

1901 р., вітаючи Рєпіна з багаторічною роботою художника, вчений нарікає на свою бідність і шкодує, що саме через неї не може приїхати в Петербург і почитати свою нову повість «За чужий гріх», щоб послухати його зауваження, якими дуже дорожить.

1903 р. у Володимирі на Клязьмі виходить фундаментальна робота Яворницького – «Источники для истории запорожских казаков» – збірник архівних документів в двох томах (2231 стор.). Праця над нею тривала

близько двох десятків років і, за визнанням самого вченого, коштувала йому близько трьох з половиною тисяч карбованців, «окрім очей, поясниці та безсонних ночей» [76, с. 15].

Як уже відзначалось, для своїх досліджень Яворницький значною мірою використовував нові архівні матеріали. У 80-90-х рр. ХІХ ст. архівні документи про Запорозжя по-справжньому не тільки не вивчалися, а й багато з них взагалі ще не були виявлені. Уже з самого початку свою дослідницьку роботу Яворницький веде у двох напрямках – подорожує по місцях, де жили запорожці, і студіює поживклі архіви.

Однією з причин поїздки в Москву і Петербург у грудні 1884 р. – січні 1885 р. було вивчення столичних архівів. Неопублікованих документів знаходилось так багато, що від радості захоплювало дух. Так, зокрема, в архіві іноземних справ у Москві Яворницький натрапив на велику кількість дуже цікавих справ із історії Запорозжя [79, с. 28].

З прикрістю доводилось, проте, усвідомлювати, що не так скоро вдасться обнародувати ці документи, бо немає грошей ні на те, щоб зробити з них копії, ні тим більше, щоб їх надрукувати.

Всю чорнову роботу треба було робити самому – переписувати, звіряти, розшифровувати. Це був копіткий, одноманітний і виснажливий труд. Траплялись справи грубезні. Приміром, товщина «Дела по прошению войска запорожского о жалованье и о протчем» (1260 аркушів) досягала піваршина. Немало витрачалось енергії і на розшифровку незрозумілих місць, що дуже ускладнювало роботу, бо раз у раз зустрічалося нерозбірливе, загадкове [81, с. 254].

В такий спосіб внаслідок багаторічної праці було зібрано велику кількість документів про Запорозжя, частину з яких опубліковано в книзі «Сборник материалов для истории запорожских козаков», інші ввійшли у згаданий уже двотомний збірник – «Источники для истории запорожских козаков» (гроші на видання «Источников...» вчений, як свідчить сам, заробив

влітку 1901 р., найнявшись до одного пана розкопувати могили для його приватного музею).

Двотомні «Источники...» містять 900 окремих документів (303 загальні справи) за період 1651-1788 рр. переважно з московських архівів, дещо з власної колекції і колекцій знайомих. Кожний том відкривається стислим вступом з короткою характеристикою вміщених матеріалів, а завершується іменним покажчиком. Необхідні коментарі подаються в самому тексті [81, с. 245].

Документи ці, як справедливо підкреслює сам укладач, дають багатий і цінний матеріал для аналізу зовнішнього і внутрішнього життя запорозьких козаків, їх боротьби за свої права та ідеали, їх побуту, культури тощо. Це був перший фундаментальний (і за змістом і за кількістю джерел) збірник неопублікованих документів, присвячених історії Запорожжя, на жаль, належно не оцінений тодішньою критикою.

На працю з'явилась одна-єдина рецензія в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», і то, по суті, негативна. Рецензент Ів. Джиджора навмисне згустив фарби. Щоправда, на початку рецензії мимохідь сказано, що все, подане в «Источниках...», «з дуже малими виїмками, не було досі оголошене», що «матеріал безперечно цінний, коли взяти під увагу той час і ту інституцію, про котру він говорить», але далі рецензент вибухає гнівом на адресу упорядника, звинувачуючи його в «безцеремонності», «недбальстві», «несерйозності», «безпримірній легкодушності» і т.п. [81, с. 248]

Однією з причин таких обвинувачень є, між іншим, те, що упорядник обмежився тільки документами з російських архівів і не включив до видання матеріалів по Запорожжю з українських архівів. Але ж відомо, що доступ до справ Коша Запорозької Січі, які зберігалися тоді в Україні (в Одесі), для дослідників у той час був закритий; спроби Яворницького здобути дозвіл на вивчення цих документів натрапили на рішучу заборону з боку царського уряду.

Взагалі, тенденція рецензента очорнити збірник і його укладача вгадується душе легко. В рецензії, по суті, перекреслюється двадцятирічна копітка праця вченого. І сталося це тому, що рецензент виходив не стільки з аналізу збірника, скільки з свого постулату про маловартність Яворницького-історика. Час показав, наскільки це несправедливо.

Навіть такий суворий критик Яворницького, як В.О. Голобуцький, роботу вченого по впорядкуванню і виданню документів оцінює позитивно, а в його книзі «Запорізька Січ в останні часи свого існування» частенько зустрічаються посилання на збірники документів Яворницького, зокрема й на «Источники» як на надійне першоджерело [77, с. 35].

Північний клімат зле впливає на здоров'я Яворницького, і це змушує серйозно замислитись над переїздом в Україну. «Я оце дуже хвораю – у Москві – скаржитесь він – і хотів би перебраться в Київ чи в Одесу, але ні в Києві, ні в Одесі у мене нема ніякої зачіпки, щоб чим можна було жити там».

Така «зачіпка» невдовзі з'явилась. 1902 р. Яворницького запрошують у Катеринослав на роботу в крайовому історико-археологічному музеї, який тільки-но організовано в пам'ять померлого 1890 р. Олександра Поля – відомого колекціонера та археолога, що жив у Катеринославі [69, с. 6].

Немало зусиль для організації цього музею доклав і Яворницький. Він був особисто знайомий з Полем, добре знав його колекцію і високо цінував її. Про відкритий О. Полем 1888 р. із цієї колекції невеличкий музей у Катеринославі Яворницький відгукнувся статтею, де твердив, що це не просто випадкове зібрання старовинних речей антиквара-любителя, а сумлінно систематизований матеріал з археології та історії України.

Після смерті Поля його колекції з 5000 експонатів, оціненій спеціалістами в 200 тисяч карбованців сріблом, загрожував продаж за кордон. Довідавшись про це, Яворницький намагався розбурхати суспільну думку, щоб такого лиха не сталося. Колекція за кордон не потрапила, проте деякий час лежала десь занедбана і нищилась.

І знову апелюючи до совісті і співчуття імущих класів Катеринослава вказуючи на приклад інших міст – Києва, Новочеркаська, Катеринодара, де вже музеї створено, Яворницький радив на основі колекції О.М. Поля організувати місцевий музей [69, с. 6].

Ідея створення музею в Катеринославі не залишала вченого й надалі; він не раз виступав у місцевій і столичній пресі, послідовно пропагуючи думку, що «подобное учреждение, как общественный музей, могло бы играть одну из важнейших просветительных ролей, облагораживая и ум, и сердце человека».

Тобто, не хто інший як Яворницький був ініціатором організації музею. І коли, зрештою, навесні 1902 р. музей у Катеринославі вирішено було відкрити, саме вченого запрошено його очолити. Катеринославське наукове товариство одноголосно затвердило відомого історика Запорожжя, дбайливого збирача та оберігача історичних пам'яток минулого, першим директором музею [69, с. 7].

Отже, період перебування Яворницького в Середній Азії (Ташкент, Самарканд) збігся з часом активної колонізації цього краю, пожвавленням культурного життя. Український історик вельми прислужився створенню в Самарканді музею, який відкрили в липні 1896 р.

Значним внеском Яворницького у дослідження історії Середньої Азії треба вважати серію його статей у місцевій (газети «Окраина», «Туркестанские ведомости») та центральній («Новости и биржевая газета») періодиці. Але головним досягненням став «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (Ташкент, 1893), за який вчений одержав орден Станіслава III ступеня (1893 р.) та орден Бухарської Золотої Зірки III ступеня (1894 р.) і чин колезького асесора (цивільний чин VIII класу).

В Середній Азії Яворницький і далі напружено працював над історією козаччини, зокрема над другим томом «Истории запорожских козаков»

(1895), а також над книгою про кошового Івана Сірка, що вийшла друком 1894 р. в Петербурзі.

У квітні 1894 р. він виїхав до Москви для роботи в архівах, з метою закінчення 2-го тому «Истории запорожских козаков», який був надрукований у 1895 р. 3-й том монографії вийшов у 1897 р. Критика неоднозначно зустріла цей твір Яворницького, якого звинувачували в ідеалізації та романтизації козацтва.

Протягом вересня 1895 – січня 1896 рр. Яворницький склав 4 магістерських іспити на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. А наприкінці 1896 р. Яворницький влаштувався приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Московського університету. Також Яворницький взявся викладати історію в Строгановському училищі живопису.

У 1898 р. Яворницький видав нову книгу «По следам запорожцев». Ця книга була заборонена цензурою, тому що значна частина тексту була написана українською мовою. Того ж 1898 р. розпочалося друкування монументальної двотомної збірки документів «Источники для истории запорожских козаков», що остаточно була видана 1903 р.

29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету відбувся захист магістерської дисертації Яворницького. На здобуття наукового ступеня магістра російської історії вчений репрезентував 2-е видання 1-го тому «Исторії запорозьких козаків».

Перебуваючи в Москві, Яворницький підтримував дружні стосунки з провідними діячами українського національно-визвольного руху і української культури: Борисом Грінченком, Костянтином Білиловським, Олександром Кониським, Михайлом Коцюбинським, Миколою Лисенком та ін. 1900 р. спільними зусиллями Д. Яворницького та живописців Сергія Васильківського і Миколи Самокиша побачив світло художній альбом «Из украинской старины». Яворницький був одним з найактивніших діячів

Товариства ім. Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям України,
що навчалися у вищих закладах Петербурга.

РОЗДІЛ III. КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРИЧНИХ ТА ЕТНОГРАФІЧНИХ ПОШУКІВ ДОСЛІДНИКА

5 квітня 1902 р. Яворницький прочитав доповідь про значення музею як науково-освітньої установи та методи охорони пам'яток старовини і подарував музеєві власну колекцію архівних речей і реліквій, у зв'язку з чим його як одного з фундаторів було обрано довічним членом ради музею.

З цього часу починається новий етап у житті вченого. Відтепер він поперемінно живе то в Москві, то в Катеринославі, все ще залишаючись приват-доцентом Московського університету і паралельно працюючи в Катеринославському історичному музеї. І до цього кожного літа він бував в Україні. Тепер поїздки в Україну стали частішими [69, с. 7].

Вчений бере в університеті відпустки і весь віддається роботі в музеї, власне його організації, бо ж хоч у травні 1902 р. музей офіційно й було відкрито, проте він не мав ані достатньо виставочного матеріалу, за винятком деяких подарованих або куплених у приватників випадкових зібрань і речей (колекція Поля від його вдови надійшла набагато пізніше), ані приміщення.

Музей, по-суті, треба було ще створити. І Яворницький віддається цій справі з усією енергією, запалом і молодечим завзяттям. З його ініціативи XIII археологічний з'їзд (1905 р.) відбувся в Катеринославі. В зв'язку з цим у вересні 1904 р. вчений бере в університеті наукове відрадження в Катеринославську губернію на цілий рік – для проведення археологічних розкопок і для влаштування на основі роздобутих матеріалів виставки в музеї О. Поля [82, с. 42].

Коштів для розкопок Московське археологічне товариство не виділило. Тому Яворницький звертається до всіх установ Катеринослава, до всіх власників, землевласників та поміщиків Катеринославської губернії із закликом допомогти йому фінансово в археологічному вивченні Катеринославщини, обіцяючи, що всі здобуті таким способом речі підуть на збагачення історичного музею, який в майбутньому має стати одним з центрів культурного життя всієї Катеринославщини.

У Московського археологічного товариства, в свою чергу, він просить санкцію, щоб придбані на місцеві кошти експонати не відправляти в Ермітаж, як взагалі велося, а залишати в Катеринославському музеї [70, с. 118].

Коли це було улагоджено, постали нові труднощі приватна власність на землю давала право землевласникам не дозволяти вести розкопки на своїх володіннях. Доводилося йти і на умовляння, і на хитрощі. Пізніше Яворницький висміє цих поміщиків у збірці оповідань «Поміж панами» (1911) [12], викриваючи нікчемність і пустоту їхнього життя. А тепер на їх кошти і в їхніх маєтках він за три роки розкопав без жодної субсидії земства і Московського археологічного товариства близько 150 могил.

Планувалось обстежити не тільки Катеринославську губернію, а й суміжну з нею територію Полтавської і Херсонської губерній. При нагоді Яворницький читав лекції на місцях, ратував за збереження історичних пам'яток та речей. Часто-густо це спричинялося до виявлення найнесподіванішим чином дорогоцінних реліквій.

Роз'їжджаючи по селах і містах, він скрізь вивуджував цінний для музею матеріал – історичний, археологічний, етнографічний, мистецький, і в першу чергу, звичайно, пов'язаний з життям запорозьких козаків.

Особливо багато музейних рідкостей було в фамільних зібраннях. Майже завжди Яворницькому вдавалося переконати власників, і ті або віддавали йому речі в дар, або продавали, або ж просто погоджувалися тимчасово експонувати їх на виставці в Катеринославському історичному музеї, яка готувалася до XIII археологічного з'їзду.

Нерідко після таких подорожей учений приїжджав з багатим виловом. Ось що, приміром, повідомляла «Киевская старина» на початку 1904 р.: «Профессор Д.И. Эварницкий возвратился из Полтавской губернии в Екатеринослав и привез с собою целый ряд чрезвычайно ценных в археологическом отношении предметов, частью найденных им в раскопках, частью подаренных ему разными лицами» [70, с. 119].

Серед здобутих на цей раз речей були, зокрема, запорозька рушниця, художньо оздоблена слоноюю і чорною кісткою з інкрустаціями, подарована Яворницькому М.Н. Стеблїним-Камінським у селі Передеріївці Миргородського повіту; старовинна запорозька люлька; два мідних рідкісних запорозьких каламарі; десять курінних печаток; залізний спис; колекція малоросійських писанок; колекція фотографій різних статуй апостолів, що прикрашали запорозьку церкву XVIII ст., та ін.

Щоб купити такі речі, у вченого, ясна річ, коштів не було. Не давала їх і офіційна влада. Але й тоді Яворницький знаходив вихід: він організував збір грошей на місцях, і це нерідко давало добрі наслідки. Так, наприклад, влітку 1903 р., перебуваючи на археологічних розкопках у Катеринославській губернії Верхньодніпровського повіту, він зібрав в селі Акимівці близько 500 крб. для купівлі козацьких старожитностей [70, с. 120].

Як бачимо, при доборі музейного матеріалу особлива увага зверталась на предмети матеріальної культури, речі з української етнографії, а з козацької старовини то й поготів. Для цього використовувалась щонайменша можливість.

Треба нагадати, що Яворницьким з великими труднощами було здобуто (при сприянні секретаря місцевої консисторії та єпископа Сімеона) спеціальний дозвіл на огляд церков Катеринославської єпархії, щоб забирати церковні реліквії та предмети української етнографії для Катеринославського історичного музею.

Це дало можливість придбати цінний матеріал – старовинні українські рушники, запорозькі пояси, рідкісні стародруки і рукописи, українські хустки, годинники, церковні чаші, багато золотих і срібних речей.

Після XIII археологічного з'їзду більшість предметів, що потрапила на виставку, назавжди залишилась у музеї. В такий спосіб музей збагатився великою кількістю найрізноманітніших експонатів – історичних, археологічних, етнографічних [70, с. 120].

Восени 1905 р. наукове відрядження, взяте в Московському університеті на рік, закінчувалось, але в Москву вчений не поспішав. І на це були свої причини. Треба було привести в порядок і підготувати для експозиції матеріали, що поповнили музей після XIII археологічного з'їзду (в серпні 1905 р. музей перейшов у спеціальне приміщення, в будівництво якого Яворницький також вклав немало енергії і праці; і дотепер музей міститься в цьому будинку) [83, с. 92].

В зв'язку з цим довелося знову просити в декана історико-філологічного факультету Московського університету звільнення від лекцій на осінньо-зимовий сезон 1905-1906 рр. З цього часу вчений, по суті, і не повертається до Москви.

Мрія осісти десь на землі славних лицарів-запорожців, яким було присвячено все свідоме життя, десь коло Дніпра-Славутича («якби мене Господь виніс... куди-небудь у Запорожжя, у хуторець, коло Дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком» – справдилася [83, с. 93].

Катеринослав вабив Яворницького вже давно. Ще в середині 80-х рр. в одному з листів до Новицького він писав «Якби можна було приліпитись міні чим-небудь, чи там писарем, чи там членом яким у городі Катеринославі – умер би і не пішов би геть з нього» [83, с. 93]. І це було щире зізнання.

В Катеринославі вчений залишився назавжди, тут знайшов і довічний спочинок. Життя в Катеринославі також склалося нелегко. Одне, що здоров'я все більше підупадало, а друге і головніше – бракувало щирої, близької людини, друга, з яким можна було б поділитися своїми сокровеними думами, радощами й горем. І це в той час, коли вчений мав порівняно широке коло знайомств серед впливових і можновладних людей губернії.

По своїй натурі людина демократична, Яворницький ні з ким із поміщиків близько зійтися не міг. Одного тільки В.О. Сипягіна Яворницький виділяв як людину доброї душі і серця [72, с. 20].

Гнітило душу й те, що не було дружини. Настрій цей добре передано в автобіографічних поезіях Яворницького. Він весь час мріяв про сім'ю, діток, тихе сімейне щастя. Проте постійні роз'їзди, матеріальна незабезпеченість, а основне – жертвне ставлення до своєї улюбленої роботи завадили здійснитись цій мрії.

Одружитися Яворницький аж 1918 р. на вчительці Бураковій Серафимі Дмитрівні (1879-1943), з якою познайомиться в Катеринославі, а дітей так і не буде [82, с. 43].

Справжні друзі із Москви і Петербурга були далеко, і в провінціальному Катеринославі вчений певний час почував себе зовсім самотньо, не міг знайти задоволення своїм духовним запитам. Це й стало однією з причин його нудьги.

Єдиний, з ким зав'язались дружні стосунки, був В.В. Данилов, який (по закінченні 1905 р. історико-філологічного інституту в Ніжині) працював у Катеринославі викладачем чоловічої гімназії. Познайомившись із ним на XIII археологічному з'їзді, Яворницький близько зійшовся із здібним юнаком і скеровував його наукові інтереси на дослідження українського фольклору й етнографії.

В неопублікованих спогадах про Яворницького, написаних через сорок років після цього, В.В. Данилов, розповідаючи про своє порівняно короткочасне (1905-1907 рр.) життя в тодішньому Катеринославі, згадує, що в тому затхлому провінціальному середовищі Яворницький був єдиною людиною, з якою він ділився своїми науковими і літературними інтересами [38, с. 54].

За свідченням В.В. Данилова, Яворницькому часто доводилось долати складні організаційні і психологічні бар'єри при вирішенні того чи іншого питання з наукового й культурного життя міста. Особливо гострі сутички були в нього з головою Катеринославського наукового товариства В. Куриловим.

Принципові суперечки виникали і з членами комітету по влаштуванню XIII археологічного з'їзду. Так, Яворницький, не дійшовши згоди з комітетом з'їзду, демонстративно не з'явився на раут, влаштований міською думою на честь учасників з'їзду. Причина цього зіткнення, очевидно, була в тому, що комітет не запросив на з'їзд учених, зокрема етнографів, із Західної України, бо ті мали читати свої доповіді українською мовою. Це між іншим обурило багатьох вчених-учасників з'їзду, які навіть висловили протест у письмовій формі. Яворницький, як один з головних організаторів з'їзду і палкий поборник української мови та культури, не міг, безперечно, залишитись байдужим до такого ганебного факту [38, с. 55].

Треба сказати, що це був період, коли вчений дещо розгубився, його гнітили, як він сам зізнавався, важкі думи. Нова доба вимагала нового погляду на суспільно-політичні події, активнішої участі у визвольній боротьбі, а він, захоплений тільки козацькою вольницею, як і раніше, на все дивився крізь призму Запорозької Січі.

Революцію 1905 р. Яворницький зустрів з надією на оновлення світу. Що саме так Яворницький сприйняв першу російську революцію, свідчить і такий факт: на початку 1906 р. він стає редактором щотижневої газети «Запорожже», заснованої місцевим інженером-технологом Володимиром Хрінниковим.

Перший номер газети, що з'явився 23 лютого 1906 р., відкривався рядками поезії Шевченка «Розрита могила». Зі сторінок газети залунало Шевченкове слово, задзвеніла слава запорозькій вольниці та героям національно-визвольної боротьби українського народу – запорозьким козакам [38, с. 55].

Такий політичний напрям газети не міг, звичайно, влаштувати царську цензуру: не встиг перший номер з'явитись на світ, як його було конфісковано поліцією, а подальший вихід газети взагалі заборонено. На першому номері «Запорожжя» і припинило своє існування.

Восени того ж року праві кола Катеринослава, які задумали випускати місцеву газету «Русская правда», щоб прикрити її реакційний характер, вирішили використати авторитет і популярність Яворницького. І спочатку їм удалося ввести в оману вченого, домогтися того, щоб він став редактором газети. Політична недалекоглядність завадила Яворницькому розгадати справжні наміри видавців.

Одначе буквально через кілька днів він побачив, що газета мала реакційний, чорносотенний характер і що він як редактор був фіктивною підставною особою. Все це його тяжко вразило, він гірко перестраждав і вже через тиждень відмовився брати будь-яку участь в газеті. Тільки на семи номерах (з 15 по 23 листопада 1906 р.) значиться Яворницький редактором, хоч газета виходила до 1915 р. [38, с. 55].

В.В. Данилов згадує, що з приводу цього злочасного редакторства він, як найближча на той час до Яворницького людина, мав з ним відверту розмову.

Яворницькому іноді важко було розібратися в складній політичній обстановці початку ХХ ст. Звідси й підкреслене бажання стояти поза всякими політичними партіями і угрупованнями. Не порушив цього принципу вчений, навіть тоді, коли ліберально-буржуазна партія «безпартійних прогресистів» хотіла використати його в своїх цілях і привернути на свою сторону.

Проте «політиканом», за власним щирим визнанням, Яворницький ніколи не був. Єдиним девізом свого життя вчений вважав працю – працю повсякденну, невсипущу, до самозабуття.

У період реакції Яворницький залишається передовсім пропагандистом запорозької слави. Розповідаючи в популярній формі про Запорожжя (на сторінках преси і в лекціях), він протиставляє йому сучасне життя пригнобленого народу і тим самим закликає, нехай опосередковано, наслідувати запорожців – борців за волю і рівність, принагідно згадуючи, що й тепер ця боротьба за людські права триває [38, с. 56].

З початку 1900-х рр. Яворницький, як уже зазначалось раніше, по суті відходить від історичних студій. Основна увага тепер приділялася збиранню українського лексичного матеріалу, не зафіксованого в жодному українському словнику, упорядкуванню і виданню фольклорних записів (1906 р. в Катеринославі побачила світ збірка з 830 пісень під назвою «Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг.») [6].

Особливо активно в цей час виступав Яворницький з художніми творами слідом за повістю «Наша доля – Божа воля» (1901 р.) [10], що була перевидана в 1905 р., виходить «За чужий гріх» (Катеринославі, 1907) [7], «У бурсу! у бурсу! у бурсу!» (Катеринославі, 1908) [24], збірник поезій «Вечірні зорі» (Катеринославі, 1910) [8], збірник сатиричних оповідань «Поміж панами» (Катеринославі, 1911) [12], «Драний хутір» (Катеринославі, 1911) та ін.

Разом з відомим Трохимом Романченком, з яким у нього зав'язалась міцна й тривала дружба, Яворницький бере діяльну участь у виданні журналу «Дніпрові хвилі», хоч слід заважити, що в цілому про цей тижневик він був невисокої думки [48, с. 58].

Літературна спадщина Яворницького немала за обсягом, і своєрідна за характером. Поза всяким сумнівом, літературно-естетичні смаки й уподобання Яворницького формувались під впливом демократичної літератури. Висока оцінка ним творчості Шевченка, Коцюбинського, Гоголя, Квітки-Основ'яненка свідчила не тільки про схилення перед класиками, а й про бажання наслідувати їх творчі принципи.

Тематика поетичних і прозових творів Яворницького, як правило, не виходить за межі інтересів селян чи інтелігенції. З цих позицій критикується пихатість і неробство поміщиків, облагороджується життя чесного і працьовитого хлібороба.

Поетичний доробок Яворницького – понад 60 віршів. Переважна більшість їх зібрана й опублікована в збірці «Вечірні зорі» [8], що видана у Катеринославі 1910 р. Частина публікувалася пізніше в періодиці. З ранніх

спроб до збірки ввійшов вірш «Моя долю» (1883). Кількома роками пізніше датовані поезії «Недоля», «Заньковецькій», «Матері Костомарова», «Зіроньці О.В. В-ій» та ін.

За тематикою та провідними мотивами поезії збірки «Вечірні зорі» можна було б поділити на лірику громадянську, інтимну, вірші-присвяти видатним діячам культури й літератури, вірші на історичну тематику тощо.

Але поділ цей був би дуже умовний. Здебільшого поезія Яворницького має, сказати б, інтимний характер, її тематичний діапазон неширокий, а соціальне звучання приглушене розпачливими нотами. Автор часто милується степовим привіллям, розкішною природою українського села і з сумом думає, що народ у постійних турботах про шматок хліба позбавлений такої можливості [61, с. 112].

Але далі вболівання за долю народу Яворницький не йде, бо не бачить сил, які б подолали соціальний морок і п'їтму. Революцію 1905-1907 рр. він начебто зустрів і радо, проте поразка революції похитнула його віру.

У прозових творах Яворницького соціальний мотив звучить виразніше. Створені на основі живих спостережень, оповідання й повісті письменника (а їх близько двох десятків) містять чимало картин і фактів, зміст яких сам по собі настільки промовистий, настільки ідейно багатий, що іноді або ж не вкладається у вузькі рамки авторського уявлення про зображуване, або ж навіть виразно протистоїть його консервативним тенденціям. Об'єктивна логіка вихоплених з дійсності образів змушувала глибше поринати в життя, переконливіше вмотивовувати переживання, вчинки, прагнення персонажів.

А втім, визначальним у творчості Яворницького-прозаїка є такі реалістичні твори, як «За чужий гріх» (1907) [7], «Де люде, там і лихо» (1911) [9], «Драний хутір» (1911), «У бурсу! у бурсу! у бурсу!» (1908) [24] та ін.

Героями в них виступають переважно селяни, що «гинуть в убожестві, що стогнуть од голоду, що звірюють через велику і жорстоку боротьбу за шматок хліба», інтелігенти, які прагнуть чесно служити народові, але в

умовах царського ладу не знаходять підтримки, знесилюються в боротьбі з кривдою, розчаровуються, відступають і, зрештою, гинуть [61, с. 112].

Як відомо, в кінці XIX – на початку XX ст. в деяких містах, зокрема і в Катеринославі, почали діяти губернські вчені архівні комісії, які відіграли велику роль у виявленні і збереженні різних архівних документів. І тут Яворницький як член Катеринославської вченої архівної комісії здійснює велику й плідну роботу в галузі археографії та архівознавства.

Багато документів, як виявилось, псувалось, пріючи в сирих підвалах, немало з них назавжди гинуло. Яворницький чудово знав минуле своєї країни, її історію і вважав, що оберігати старовинні пам'ятки (архітектури, мистецтва, слова) повинна всяка культурна людина, яка хоче зрозуміти сучасне і турбується про майбутнє.

Він не раз повторював: «увлечение стариной не есть увлечение праздного ума, а есть необходимая потребность всякого просвещенного человека, ревниво относящегося к деяниям своих предков и заботливо воздвигающего здание для своих потомков» [4, с. 268].

Як член не тільки Катеринославської ученої архівної комісії, а й багатьох архівних комісій з інших міст, вчений дорожив кожною пам'яткою старовини, чи то буде твір живопису, чи посуд давніх часів, чи стародруки-раритети, чи одяг, зброя, а чи архівні папери.

Різно виступаючи проти тих, хто поділяв архівні матеріали на цінні й непотрібні і пропонував останні знищувати, він на одному із засідань Катеринославської ученої архівної комісії щодо цього заявив «мы должны относиться с уважением ко всем письменным памятникам, так как если они в данный момент и не имеют значения, то спустя полвека могут оказаться интересным материалом для изучения быта, нравов и обычаев краю».

Пристрасний любитель антикварних речей і невтомний збирач пам'яток старовини, Яворницький часто сам діставав особливо важливі архівні матеріали з історії, топографії (рідкісні карти України і Запорозжя), мистецтва, літератури [48, с. 59].

З особливою любов'ю збирав Яворницький усе, що стосувалося життя і творчості Шевченка. У статті про Шевченка він розповідає: «Вештаючись по всіх світах, вишукуючи та добуваючи скрізь ріжну старовину та всякі рідкості, я здобув, між іншим, великий, коштовний, несподіваний для самого себе матеріал, який стосується до біографії нашого великого українського поета Т.Г. Шевченка» [78, с. 267].

В такий спосіб за багато років у вченого зібралось немало матеріалів про Кобзаря. Щасливий випадок (фінансова підтримка В. Хрінникова, що раніше фінансував недовговічну газету «Запорожже») допоміг Яворницькому видати ці документи 1909 р. в Катеринославі у книзі під назвою «Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка». На титульній сторінці зазначалося «Гроші од продажу книжки підуть на пам'ятник Т.Г. Шевченка».

У тодішній пресі вихід книжки Яворницького «Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка» викликав жвавий інтерес. Навколо опублікованої в «Матеріалах...» автобіографії Шевченка виникла навіть полеміка, в яку включились газети «Рада», «Діло», «Прикарпатская Русь», «Новое время», «Рідний край» [78, с. 268].

Вперше автобіографію Шевченка надруковано, як відомо, за рік до його смерті в журналі «Народное чтение» у вигляді листа – «Письмо Т.Г. Шевченка к редактору «Народного чтения». Цей лист неодноразово передруковувався в різні роки і в різних виданнях. Минуло чверть століття, і аж тоді стало відомо, що автобіографія із «Народного чтения» відредагована Кулішем, доповнена ним і перероблена.

11 серпня 1885 р. Катеринославська щотижнева газета «Степь» повідомляла, що редактор-видавець «Екатеринославского листка объявлений» П.І. Зуйченко «получил от П.А. Кулиша подлинную рукопись автобиографии Т.Г. Шевченка, которая до настоящего года лежала в бумагах г. Кулиша, забыта им», і жалкувала, що Куліш «не позволяет ее печатать, предполагая сам в скором времени издать ее» [78, с. 268].

Через три місяці, в листопаді 1885 р., в «Киевской старине» з'явилася автобіографія в публікації Куліша, з його коментарями і стислою передмовою. В останній розповідалось, що автограф подаровано любителю вітчизняних пам'яток Петру Івановичу Зуйченку, котрий жив у Катеринославі.

Таким чином, рукопис автобіографії Шевченка в 1885 р. став власністю катеринославця П.І. Зуйченка, поручика у відставці, редактора місцевої газети, людини, що любила літературу і навіть сама пробувала писати. Незабаром (4 березня 1886 р.), як повідомили місцеві газети, П.І. Зуйченко помер від туберкульозу. Рукопис автобіографії поета зберігала довгий час його дружина – Євгенія Олександрівна Зуйченко, яка після смерті чоловіка продовжувала видавати його газету. Автограф автобіографії Шевченка зберігався в цій сім'ї, поки 1906 р. не придбав його Д.І. Яворницький [78, с. 269].

Цей автограф, а також лист Куліша Зуйченку від 1 серпня 1885 р. і опублікував Д.І. Яворницький 1909 р. у згаданій збірці разом з іншими документами про Шевченка. Тут же вміщено і лист до редактора «Народного читенія». Це давало можливість зіставити автобіографію Шевченка в редакції Куліша і рукопис її, написаний рукою поета. На таке зіставлення націлювало і вступне слово Яворницького, який підкреслював, що «кожна рисочка, кожна сторінка і кожне слово поета варто уваги статечного ученого видавця» [78, с. 269].

При порівняльній характеристиці цих двох автобіографій помітні великі розходження, не тільки стильові, а й ідейні. Якраз це й привернуло увагу критиків. У рецензії на книгу Яворницького В. Доманицький писав «Дякуючи Д. Яворницькому, бачимо тепер, як Куліш пустив туману не тільки російському редакторові, але й усім українським біографам, що аж до сьогодні вважали ту автобіографію за справдішню, таку, що написав її власноручно поет. Тим часом па 2/3 це робота Куліша: Куліш узяв лише справдішню біографію як канву і по ній розшив, які хотів, узори» [78, с. 269].

Книга Яворницького давала новий, свіжий матеріал, який і спричинився до суперечок між діячами різних політичних й ідейно-естетичних смаків та орієнтацій. Суперечка ця, як бачимо, зводилась до того, що Куліша обвинувачували в фальсифікації автобіографії Шевченка, хоча, як відомо, надруковане в «Народном чтении» «Письмо к редактору...» написане Кулішем на прохання самого поета і схвалене ним. Шевченко вважав цей лист своїм, хоч тут і були допущені деякі пом'якшення супроти варіанту автографа, який опублікував Яворницький.

Крім автобіографії, заслуговують на увагу також інші документи, вміщені в книзі Яворницького, зокрема матеріали про перебування Шевченка на засланні. Правда, частина з них вперше опублікована 1905 р. в журналі «Киевская старина». Довідавшись про це купив у ці документи за 150 крб. і опублікував їх того ж 1905 р. у «Вестнике екатеринославского земства», а оригінали віддав до музею [78, с. 270].

Окрім всього, в збірці «Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка» є також лист Шевченка з Нижнього Новгорода до М.С. Щепкіна від 4 січня 1858 р. (спочатку опублікований Яворницьким у «Вестнике екатеринославского земства» за 1905 р.). Листа цього, як згадує Яворницький, придбав він 1904 р. в артиста Єрмилова в Москві.

Всі ці документи-оригінали разом з рукописом автобіографії весь час зберігалися в Катеринославському (потім Дніпропетровському) історичному музеї. В 1930-х рр., їх передано до Інституту літератури АН УРСР, а в музеї залишилися копії.

Важливість книги Яворницького «Матеріали до біографії Шевченка», що містить ряд нових документів, не підлягає сумніву; публікацією їх Яворницький зробив цінний внесок у шевченкіану.

Яворницький з великою шаною ставився до всього, що хоч якоюсь мірою стосувалося життя Шевченка, його творчості, його імені. 1914 р. на одному із засідань шевченківського ювілейного комітету він висловив бажання видати альбом «Пам'яті Шевченка» із тих документів, що

знаходилися в музеї: для цього й просив міську думу асигнувати музеєві 500 крб. Але коштів не дали [78, с. 270].

Постійною турботою вченого було і виявлення, зберігання та охорона й інших вітчизняних пам'яток культури – мистецьких, архітектурних, художніх, літературних. Під його керівництвом музей весь час розростався, хоча субсидії земства на його утримання були вкрай мізерними. Музей жив своїм власним, окремим життям, відірвано і від міністерства освіти, і від Катеринославського наукового товариства, яке, до речі, тільки гальмувало його роботу.

Основне, за рахунок чого він існував, були невсипуща праця Яворницького, внески приватних осіб та допомога повітових ремісничих шкіл. За своє життя Яворницький побував у багатьох містах (в Росії і за кордоном), бачив багато різних музеїв, добре розумівся на архівній і музейній справі і прагнув зробити Катеринославський музей зразковим [82, с. 44].

У тодішніх умовах це було нелегко. Досить сказати, що в штаті музею налічувалось всього три одиниці (разом з директором). Основна робота лягала на плечі Яворницького – він був і екскурсоводом, і технічним та науковим працівником, і директором.

У Катеринославський музей не потрапляли випадкові люди. Яворницький як директор сам добирав кадри, заохочуючи до праці людей талановитих, щирих і відданих справі. В музеї у різний період працювали відомий художник, антиквар і мистецтвознавець О.Сластьон, здібний художник В. Строменко, відомий фольклорист і етнограф Б. Кравченко, письменник Д. Красицький. Довгий час (1907-1913) першим хранителем музею і заступником директора був відомий поет Трохим Романченко.

Уміння Яворницького добувати експонати і кошти для музею, як свідчила сучасна йому преса, дуже часто граничило з віртуозністю. За декілька років музей так розрісся, що експонати не вміщались у збудованому 1905 р. приміщенні [83, с. 118].

Вже 1910 р. Яворницький порушує клопотання про будівництво ще одного корпусу для музею. Він звертається до земських зборів з проханням виділити для нього відповідну суму і площу. Місце облюбував сам – поряд з першим корпусом. Після тривалих клопотань учений домогся дозволу й коштів на побудову другого приміщення. Щоб скласти такий план, «який би відповідав останнім зразкам музейної будівельної техніки й архітектурного стилю», Яворницький 1910 р. відправляється за власний рахунок у Єгипет і Палестину. Побувавши в Єрусалимі, Каїрі та інших містах, ознайомившись з тамтешніми визначними пам'ятками, він вибрав за зразок для другого корпусу Катеринославського історичного музею Каїрський музей [29, с. 70].

Будівництво розпочалося 1912 р. Вчений планував розмістити експонати так, як це зроблено в Стокгольмському музеї. В Єгипті Яворницький відвідав Леся Українку, яка в той час там лікувалася. Він був добре знайомий з сім'єю поетеси, зокрема постійно листувався з її матір'ю – письменницею Оленою Пчілкою. Чоловік Лесі Українки, видатний український музикознавець і фольклорист Климент Квітка (1880-1953), цікавився піснями, зібраними Яворницьким.

У далекому Єгипті Яворницький радів, що побачився з видатною землячкою. Зустріч ця відбулася 2 лютого 1910 р., в Хелуані, де жила тоді Леся Українка з К. Квіткою. Яворницький після довгих розшуків нарешті знайшов її на віллі «Continental». Леся Українка зустріла його привітно, разом вони побували в єгипетському музеї, і Яворницький видався їй «симпатичним і інтересним чоловіком» [60, с. 5].

«Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглянути тамтешні руїни – писала вона в листі від 3 лютого 1910 р. до М.В. Кривинюка, чоловіка сестри Ольги – а на поворот проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід – лазив і на піраміди, і в піраміди, й де його тільки не носило!» [60, с. 6].

По приїзді з Єгипту, як і раніше, головна увага зосереджується на роботі в музеї, і для музею. Одночасно вчений бере діяльну участь в

культурно-освітньому, науковому та літературному житті Катеринославщини, зокрема в роботі Катеринославського наукового товариства, Катеринославської ученої архівної комісії, особливо ж – у катеринославській «Просвіті» з усіма її філіями [70, с. 120].

Яворницький був воістину речником слави запорозької. З лекціями про лицарів запорозьких він виступав у багатьох містах і селах України. Досить назвати хоча б Таганрог, Бердянськ, Житомир, Чернігів, Мелітополь, Луганськ, Київ, Полтаву, Ростов-на-Дону, Кременчук, Новочеркаськ, Лубни, не кажучи вже про Катеринослав та його околиці – Павлоград, Новомосковськ, Верхньодніпровськ, Нижньодніпровськ та ін.

Прибуток з лекцій, як правило, віддавався на користь народних бібліотек, просвіт, учнів з народних училищ, приютів. У Дніпропетровському історичному музеї збереглося про такі лекції безліч афіш. Лекції Яворницького завжди збирали велику аудиторію. Читав він цікаво, жваво, із справжнім натхненням і почуттям, пересилаючи розповідь українськими народними піснями, думами, приказками, уривками з творів письменників і поетів, особливо Шевченка, а також ілюструючи її картинами і фотографіями у збільшеному розмірі [83, с. 120].

Яворницький взагалі був справжнім майстром популяризації знань про минуле свого народу, про запорожців. Щодо цього рівних він не знав. Його лекції, виголошені з великою емоційною віддачею, пробуджували любов до рідного краю, до його героїчної історії. З цього погляду дуже характерний відгук полтавських народних учителів, слухачів літніх учительських курсів 1912 р. Прощаючись з Яворницьким, який читав їм курс лекцій про історію козаччини, вони піднесли йому такий адрес: «Вельмишановний Дмитре Івановичу! Кожний народ, хоч би дикий, любить свій родинний край. Про таку любов і поважання до свого рідного, матернього Ви, вельмишановний Дмитре Івановичу, з особливою святостю і з щирим серцем говорили весь цей, на превеликий наш жаль, дуже короткий час в своїх оповіданнях про славне лицарство старої неньки нашої України. Кожна ваша промова, гаряча,

як сонце, і життєлюбна, як перша весняна квітка, вливала в нашу душу якусь надзвичайну енергію, силу і святе поважання до сивої старовини нашої рідної країни. Ви так яскраво малювали життя наших славних прадідів, їх чесну, святу боротьбу за свою віру православну християнську, за свободу людську і незалежність рідної країни, що величні образи цих лицарів на віки вічні зіллються з нашими душами і передадуться нами дітям нашим як зразок благородного життя людського» [83, с. 120-121].

Такі ідеї пропагував Яворницький і в стінах катеринославської «Просвіти». Як відомо, після революції 1905 р. «Просвіти» виникли в багатьох містах Наддніпрянської України. Організація бібліотек, друкування невеличких брошур для широких мас, влаштування концертів, літературних вечорів рідною мовою – все це, безперечно, відіграло певну роль у самоосвіті народу, оскільки в той час на селі взагалі не було ніяких культурно-освітніх установ.

До того ж треба зауважити, що розмах і напрям роботи місцевих «Просвіт» залежав від тих керівників і діячів, що їх очолювали. Яворницький всіляко підтримував діяльність катеринославської «Просвіти» як почесний її голова і спрямовував її роботу в демократичне русло. Він не тільки приділяв велику увагу організаційним питанням, розширенню катеринославської «Просвіти» з усіма її філіями, а й сам часто виступав в вій з доповідями про Запорожжя, про народну творчість, про видатних українських письменників [70, с. 120].

1914 р., коли було заборонено святкування шевченківських роковин – 100-річчя від дня народження великого сина України – Яворницький, як почесний голова катеринославського ювілейного шевченківського комітету і почесний голова літературно-артистичного катеринославського товариства «Просвіта», підніс свій голос протесту на захист великого Кобзаря. Разом з передовою громадськістю міста він багато зробив для проведення ювілею Шевченка.

Катеринослав взагалі був одним з перших міст, де організувався шевченківський ювілейний комітет. При підтримці прогресивно настроєної громадськості міста шевченківський ювілейний комітет, зокрема голова комітету професор О.М. Терпигорев (пізніше академік АН СРСР) та почесний голова Д.І. Яворницький, ціною великих зусиль домоглися того, що в Катеринославі таки дозволили святкування роковин Шевченка. Завдяки настійним клопотанням Яворницького перед губернатором за декілька днів до свята місцева влада дала офіційний дозвіл з умовою, якщо вчений особисто згодиться взяти на себе відповідальність за проведення вечора. У Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького зберігається цей документ – дозвіл катеринославського губернатора від 20 лютого 1914 р. за №3420 на влаштування засідання, присвяченого Шевченку [57, с. 20].

Уже наступного дня в місті з'явилися афіші з програмою засідання, розпорядником якого значився Д.І. Яворницький. 25 лютого 1914 р. о 8 год. 30 хв. вечора в приміщенні Англійського клубу (нині український драматичний театр ім. Шевченка) відбулося урочисте засідання, присвячене 100-річчю від дня народження Кобзаря.

Певна річ, не всі бажаючі потрапили на цей вечір. Як повідомляли місцеві газети, квитки були роздані за кілька хвилин. Люди надіслали на адресу шевченківського комітету багато вітальних телеграм.

На цьому ж вечорі Яворницький, незважаючи на поганий стан здоров'я (вже давно у вченого з'явилась катаракта, в зв'язку з чим він переніс тяжку і складну операцію очей і лікарі взагалі заборонили йому тимчасово працювати), виступив із палкою промовою українською мовою «Т.Г. Шевченко – народний український поет», яку опублікувала газета «Южная заря» (всі доповіді виголошувались російською мовою).

Реферат Яворницького не мав детальних даних про життєвий і творчий шлях поета чи аналізу окремих його творів. Це емоційне, схвильоване слово про місце та роль Шевченка в українському письменстві, в суспільно-політичній боротьбі [57, с. 20].

Особливу увагу звернув доповідач на мову поета, на народність його поезії, на органічний зв'язок її з життям і думками народу, з фольклорними джерелами. Важливою була думка, що Шевченко був всесвітнім поетом, і значення його в історії української літератури особливо велике, бо «він вивів свій народ із меж чисто етнографічних і поставив його на широкий шлях культури – включив його в сім'ю західноєвропейських народів» [55, с. 14].

На перший погляд, на вечорі було ніби все гаразд: виголошували промови, декламували вірші, співали «Заповіт». Насправді ж вечір відбувався під пильним жандармським наглядом. Це не могло не вплинути на настрої присутніх і передусім на зміст виступів. Художню програму вечора, особливо твори Шевченка, вкрай обрізала цензура (досить сказати, що було прочитано всього-на-всього два вірші Шевченка «Чернець» і «До Основ'яненка»).

В таких складних умовах доводилося Яворницькому вести боротьбу за Шевченка. І треба йому віддати належне, бо щодо цього він ішов разом з прогресивно настроєними діячами. Незважаючи ні на які заборони, в Катеринославі, на відміну від інших міст, завдяки Яворницькому все ж відбулося святкування роковин Шевченка.

Не менше труднощів було і з відзначенням 50-річчя від дня смерті поета в стінах Катеринославської ученої архівної комісії, де Яворницький прочитав оригінальну за задумом доповідь «Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченка». Увага вченого до творів Кобзаря саме в такому плані цілком зрозуміла йому, як історика Запорожжя, насамперед імпонували поезії Шевченка про козацтво [55, с. 14].

Праця «Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченка» була непересічним явищем у шевченкознавстві. Їй, по-суті, передувало тільки повідомлення історика В. Антоновича (його виступ на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 1881 р. про твори Шевченка історичного змісту). Антонович, вказавши на ряд історичних неточностей у творах поета,

прийшов, як і Яворницький, до такого загального висновку «Шевченко как нельзя лучше понял и изобразил дух Запорожья» [55, с. 15].

Оцінюючи виступ Антоновича в цілому як позитивний факт на той період, зазначимо водночас, що був він дуже конспективним і стосувався насамперед загальнометодологічних, хоч і дуже важливих, роздумів про відображення взагалі митцем тієї чи іншої історичної епохи, героя. Розвідка ж Яворницького побудована на фактичному матеріалі (історичному і поетичному), до характеристики залучено чимало творів Шевченка – «Невольник», «Гамалія», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Тарасова ніч», «Іржавець», «Чернець», «До Основ'яненка», «Холодний яр» та ін.

Яворницький пішов далі за своїх попередників у виявленні джерел, у з'ясуванні причин гайдамацького руху. Останнє особливо помітно при зіставленні його погляду з поглядами того ж таки Антоновича на причини виникнення «Уманської різні», зображеної Шевченком [55, с. 15].

Розвідка «Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченка» була важливим кроком у шевченкознавчій науці, хоч, звичайно, з погляду досягнень сучасного шевченкознавства та історіографії вона має свої слабкі місця. Проте це аж ніяк не дає права зовсім ігнорувати її.

Як зауважено вже, громадська діяльність Яворницького значною мірою йшла через «Просвіту». Так було зручніше, оскільки «Просвіти» функціонували офіційно. Однак 1915 р., побоюючись, що «Просвіти» і далі чинитимуть опір у проведенні русифікаторської політики, царизм ужив заходів до їх ліквідації.

Катеринославську «Просвіту» обвинуватили в тому, що вона перетворила «свои помещения для политических целей» і втратила своє безпосереднє призначення. 1915 р., напередодні запланованого вечора колядок і кобзарської музики (28 листопада), «Просвіту» опечатали і закрили.

Проте після клопотань Яворницького місцева влада дала розпорядження з 12 грудня роботу товариства відновити. Цей дозвіл був

єдиним на всю Україну. Щоправда, діяв він недовго, лише декілька тижнів. 25 січня 1916 р. «Просвіту» з усіма її сільськими філіями знову закрили і на цей раз назавжди. Ні турботи членів «Просвіти», ні домагання Яворницького не допомогли. Д.І. Яворницький, безсилий чим-небудь зарадити, організував прощальні збори і виступив із задушевною промовою. Присутні тепло зустріли вченого, одностайно висловили подяку за постійну підтримку, багаторічні послуги «Просвіти». Книжкові надбання «Просвіти», періодику, відділ нот вчений забрав у бібліотеку музею [83, с. 127-128].

Під час революції 1917-1920 рр. Яворницький найбільше дбав, аби зберегти музей від руйнування, а музейне добро (в музеї зберігалась велика кількість золотих і срібних речей) – від пограбування. Хоч для відвідувачів музей був зачинений, проте він разом із сторожем постійно там перебував. Вода замерзала в неопалених кімнатах, та вчений днями і ночами пильнував музейні скарби.

Документами зафіксований випадок, коли бандити вчинили напад на музей і жорстоко катували Яворницького, випитуючи, де заховані музейні дорогоцінності. Скільки не було жахливих хвилин і переживань, згадував учений опісля, він «своє зерно... оберігав до останніх днів, не кидаючи ні на хвилину» [83, с. 128-129].

У ці роки Яворницький постійно турбувався про поповнення музею цінними речами із приватних поміщицьких маєтків. Часто це доводилось робити з ризиком для життя. В Катеринославі, наприклад, жив далекий родич гетьманові Данилу Апостолу, поміщик Г.П. Олексієв, який мав багату колекцію старовини, зокрема і мемуари Петра Апостола. Все це до революції Яворницькому не вдавалося забрати в музей. «Коли в часи революції – писав він пізніше – місто Катеринослав зненацька опинився в руках махнівців, тоді я, згадавши про мемуари Петра Апостола, і вирішив чи так, чи інакше здобути їх. Мені відомо було, що декілька архівного добра Г.П. Олексієва було в його власному будинку в Катеринославі. Я кинувсь до його будинку. Великої труднощі коштувало мені пробратись в той будинок. В будинку і в самому

дуже просторому подвір'ї Олексієва було більше 500 чол. махнівців, а коло парадного ганку стояв вартовий окремо. Коли я підійшов до вартового і почав його прохати пустити мене в середину будинку, то він замість того гидко вилаяв мене, підвів свою рушницю і почав цілитись мені в голову. Але тут на моє щастя несподівано трапився один простий чоловік, який знав мене, як директора місцевого музею, і спас мене од видимої загибелі. Той же чоловік допоміг мені захопити декілька архівного матеріалу і вкупі з іншими древностями благополучно довести їх до музею» [4, с. 355]. Цей випадок, треба наголосити, дуже характерний для діяльності Яворницького як фундатора Катеринославського історично-археологічного музею.

1918 р. Яворницького обрали професором Катеринославського університету, пізніше Інституту народної освіти по кафедрі історії місцевого краю і Запорожжя. Одночасно йому запропонували читати лекції в Полтаві, а навесні 1919 р. – переїхати до Києва на роботу в щойно створену Академію наук Української РСР в історико-філологічний відділ, де вже працювали Д. Багалій, А. Кримський. Проте як через побоювання за долю музею, так і через погане здоров'я ні тієї, ні іншої пропозиції Яворницький прийняти не міг. Уже кілька років його мучив ревматизм, хвороби шлунку та очей. А тут додалися ще й фізичні травми від тортур бандитів. Перемагаючи недугу, вчений все ж продовжує свою наукову та громадсько-культурну діяльність читає лекції в Катеринославському інституті народної освіти, разом із студентами проводить щорічні краєзнавчі та фольклорно-етнографічні обстеження Катеринославщини; як член союзу «Робітпрос» (з 1920 р.) постійно виступає з лекціями на культурно-освітні теми на заводах, фабриках, у різних робітничих аудиторіях [45, с. 39].

У наступні роки, під час голоду, із Катеринославського історичного музею було віддано комісії на допомогу потерпілим 855 дорогоцінних, переважно срібних музейних речей.

На початку 1923 р., як великого знавця архівної справи, Яворницького запрошують на посаду завідуючого Катеринославським губернським

архівним управлінням. Однак через деякий час, у серпні 1924 р., йому довелося залишити цю посаду: необхідно було більше уваги приділяти музею, бо «за часів радянської влади – як писав Яворницький – для музею постали гарячі й багаті жнива. В останні роки він здобув собі стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значінню хіба музеям Москви та Петербурга в Росії» [45, с. 39].

Але радянська влада не мала можливості забезпечити фінансові потреби музею, і Яворницькому часто доводилося витратити свої власні кошти на його утримання. Радість від придбання за ці роки багатого музейного матеріалу, зокрема архівного перепліталася з сумом від безгрошів'я, бо не було навіть за що відремонтувати приміщення.

Але поступово справи налагоджувались. Про те, яким був музей уже в середині 20-х рр., можуть дати уявлення записи в книзі відвідувачів партійних і державних діячів, письменників, учених, художників. Високої думки про музей був М.О. Скрипник, вважаючи його «одним з найліпших музеїв України» [83, с. 131].

Що стосується останнього, то вже сучасна Яворницькому преса вважала Катеринославський (пізніше Дніпропетровський) історичний музей найбільшим у світі музеєм по кількості і цінності запорозьких реліквій (на 1929 р. у музеї налічувалось 2325 експонатів про запорожців).

Така висока оцінка музею і праці Яворницького не випадкова. Музей, по-суті, був створений руками Яворницького. Досить сказати, що при відкритті його (1902 р.) було близько 5 тис. експонатів, а за 31 рік роботи в ньому Яворницького стало більше 85 тисяч.

Для вченого музей став другою домівкою, другою долею. Його дбайливе господарське око зазірало в кожний куточок, що позначалось на кожному експонаті. Так згадують очевидці, так свідчать документи. Вміння Яворницького завжди і скрізь віднайти музейні цінності захоплювало ще сучасників. Своєю працею, повсякчасною і копіткою, розумом своїм і кмітливістю, вмилім підходом до людей різних характерів і різних станів

вчений досяг того, що Дніпропетровський історичний музей за своєю впорядкованістю, кількістю та різноманітністю експонатів справді став одним з найкращих краєзнавчих музеїв не лише України, а й СРСР [83, с. 132].

Плідною була і наукова робота (в основному в галузі краєзнавства, фольклору, етнографії та лексикографії), до неї Яворницький заохочував і широке коло молоді, студентів, учителів.

1920 р. в Катеринославі виходить з друку I том «Словника української мови» (А-К) [23], який мислився вченим як доповнення до чотиритомного «Словаря української мови» Б.Д. Грінченка: в ньому вміщено слова або ж відсутні в словнику Грінченка взагалі, або ж із новими значеннями.

Одночасно не припиняється робота над укомплектуванням та впорядкуванням подальших двох томів (словник було задумано видати в трьох томах).

У зв'язку з будівництвом Дніпрельстану Яворницький виявив ініціативу в проведенні різнобічного дослідження місцевості, що підлягала затопленню. 1925 р. уряд радянської України доручає йому, як найбільшому знавцеві цієї території і Дніпрових порогів (які він, до речі, сам, ризикуючи життям, не раз перепливав з лоцманами), керівництво науковими роботами на місці майбутнього Дніпробуду [46, с. 42].

Після попереднього обстеження місцевості (як виявилось, деякі історичні пам'ятки уже руйнувалися будівельниками) Яворницький прийшов до висновку, що «найелементарніші археологічні спостереження вказують на велике наукове значення цієї території для цілої Європи.

Визначено було також об'єкти дослідження (острови, береги, могили, фортеці, пороги, кладовища, вали, печери та ін.) і складено орієнтовний план робіт на п'ять років. Великої ваги надавав Яворницький вивченню не тільки матеріальної культури народу цієї території, а й духовної – обрядовості, фольклору, народного мистецтва тощо.

Розгортання археологічних розкопок на території Дніпробуду та інших видів наукового дослідження вимагало чимало коштів. Виходячи з того, що ця «робота своїми наслідками може мати виняткове наукове значення», вчений домагався збільшення асигнувань на експедицію (досить сказати, що влітку 1927 р. виділено близько 2 тис. крб., а вже наступного року – 30 тис. крб.), оснащення її висококваліфікованими кадрами (якщо на початку було запрошено тільки одного археолога – А. Добровольського, то вже на кінець експедиції Яворницький особисто дібрав з усіх кінців СРСР десять найдосвідченіших археологів) [5, с. 115]. Все по можливості вивчалось, фотографувалось, а віднайдене відправлялось у Дніпропетровський музей. Як видно із звіту, протягом 1927-1929 рр. зареєстровано було 36 936 речей із розкопок, списано більше сотні щоденників, зроблено понад 1000 фотознімків. Таким чином здобуто було неоціненний науковий матеріал [46, с. 43].

Розмах і напрям дослідницьких робіт на території Дніпробуду залежав, головним чином, від Д.І. Яворницького як наукового керівника і організатора (на той час ця археологічна експедиція стала найбільшою у всьому СРСР). Зауважимо й те, що Яворницький не просто був номінальним керівником експедиції, а й сам брав у ній безпосередню участь (плавав на дубі на порогах, вказуючи місця, які слід було сфотографувати, обміряти, розкопував могили, робив етнографічне обстеження сіл, жив у польових умовах) [5, с. 158].

Звісно, здавна закоханому у дніпровські пороги Яворницькому було нелегко примиритися з думкою про знищення грізних порогів, чудових, розкішних краєвидів Дніпра, що дивували людське око то суворою, то задумливо-ніжною красою. Ніде правди діти, боліло серце, щеміла душа [46, с. 44].

На основі раніше відомих та новознайдених матеріалів 1928 р. Яворницький видав у Харкові розкішно ілюстровані «Дніпрові пороги» – альбом з 86 фотографій з географічно-історичним нарисом. Книжка ця

народилася влітку 1927 р. під свіжими враженнями від поїздки на пороги (на замовлення Державного видавництва України) і мала початкову назву «Через пороги Дніпра до Кічкасу».

«Дніпрові пороги» написані в стилі попередніх робіт Яворницького – образною, чудовою українською мовою, з любов'ю і винятковим знанням предмета, на найрізноманітніших матеріалах – історичних, археологічних, географічних, фольклорних, етнографічних та лексичних.

Трохи пізніше, 1929 р., під керівництвом і за Головною редакцією Яворницького як директора Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею виходить музейний «Збірник». Частина таблиць та рисунків про археологічні розкопки, що не ввійшли у «Збірник», була надрукована в окремій мапі як додаток. Видання «Збірника» припало на 25-і роковини від дня заснування музею (1902-1927). Відкривався він статтею Павла Матвієвського «25-річчя Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею», в якій ґрунтовно висвітлювалась історія музею, розкривалась роль Яворницького як його фундатора й директора в тяжких умовах [83, с. 134].

«Збірник» містив також звіти відомих археологів М. Рудинського, А. Добровольського, П. Смолічева про археологічне вивчення території Дніпрельстану протягом 1927 р. під керівництвом Д.І. Яворницького. Стаття відомого етнографа, члена Етнографічної комісії УАН Володимира Білого «Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання», є, по суті, бібліографічним зведенням літератури з цього питання. «Збірник» викликав захоплений відгук критики, яка назвала його радісною подією в нечисленній музейній літературі.

Тоді ж, 1929 р., з'являється (теж у Дніпропетровську) і збірка неопублікованих архівних історичних документів під назвою «До історії степової України» [17]. Книжка охоплює замало не 300 першоджерел за 140 років-від початку XVIII ст. до середини XIX ст. (перший документ датований 11 грудня 1716 р., останній – 5 жовтня 1857 р.).

Видання супроводжується невеличкою передмовою автора, іменним покажчиком, коментарями та поясненнями самого публікатора до тексту в тих випадках, де це конче необхідно. Як довідуємось з переднього слова, більшість документів видрукувана за копіями, зробленими Яворницьким з оригіналів ще до першої світової війни в архіві Катеринославської казенної палати. Архів цей, як відомо, на час публікації уже загинув – згорів від пожежі. Велика кількість вміщених документів була розшукана особисто Яворницьким також у церквах Катеринославщини протягом багатьох років.

Уміщені в книжці архівні матеріали, як про це недвозначно говорить її назва, стосуються степової частини України, Таврії, Херсонщини, особливо ж Катеринославської губернії та самого міста Катеринослава – його історії, культури, промислового та господарського зростання. Є тут і документи про запорозьких козаків та Запорозьку Січ. Матеріал, треба визнати; за своїм змістом дуже й дуже різноманітний: наявні, наприклад, справи про вивіз за кордон худоби, масла та сала, про ввіз з-за кордону вина та солодкої горілки, про чуму в Степовій Україні, про заснування чорноморського флоту, набір рекрутів, про переселенців із Росії в Катеринославську губернію, про неврожаї тощо. Книжка Яворницького «До історії степової України» – корисний внесок в українську археографію. Завчасно подбавши про копії з багатьох документів; вчений тим самим врятував їх від загибелі для історії [83, с. 136].

Триває і збирання фольклорно-етнографічного та лексичного матеріалу. На кінець 20-х рр. готовою була обсягом до ста друкованих аркушів збірка ще неопублікованого матеріалу з усної народної творчості і побуту українського народу.

1929 р. Академія наук УСРР обрала Яворницького своїм дійсним членом (членом-кореспондентом АН УСРР вчений став ще 1924 р.).

Десь на цей час припадає і написання спогадів «Как создавалась картина «Запорожцы» – винятково цінної для мистецтвознавців праці. У ній вперше в мистецтвознавчій літературі детально (до того ж з уст очевидця)

розповідається історія створення репінського шедевра – картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану» [53, с. 31].

Починаючи десь з 1933 р., творча активність Яворницького на деякий час різко спадає. Причиною цього були не стільки похилий вік та недуги, скільки нездорова атмосфера, яку створили навколо його імені заздрісники й недоброзичливці. Восени 1933 р. його було усунено від роботи в музеї. Це було справжньою трагедією [83, с. 144].

Та в скрутні періоди свого життя Яворницький завжди знаходив рятунок у праці. Так було і цього разу: «роботи у мене зараз велика сила, і я од неї знемагаю» [4, с. 452]– розповідав він уже восени 1935 р. Через два роки (19 травня 1937 р.) Президія АН УРСР підтвердила присудження йому вченого ступеня доктора суспільних наук.

Останньою оригінальною працею Яворницького була «История города Екатеринослава» (1937). Монографія вельми своєрідна й цікава як за жанром, так і змістом. Це взагалі перша спеціальна фундаментальна студія про Катеринослав (Дніпропетровськ) протягом всього його розвитку й зростання, що в цілому охоплює близько 200 років.

Книжка обсягом біля десяти друкованих аркушів складається з десяти окремих розділів. Історія промислового й культурного розвитку міста подається в ній в органічній єдності і хронологічній послідовності. Документована великою кількістю маловідомих, архівних, унікальних краєзнавчих джерел, історія Катеринослава розгортається на фоні історії розвитку всього катеринославського краю.

В останні роки життя Яворницький напружено збирав та впорядковував багатющий народознавчий матеріал: фольклорний, етнографічний і лексичний [64, с. 47].

Незадовго до смерті, 1940 р., Яворницького запрошують працювати в Дніпропетровському історичному музеї, але цього запрошення вчений уже прийняти не міг. Багаторічні фізичні недуги, душевні потрясіння знесли організм, а малярія остаточно його підкосила. 5 серпня 1940 р. о 5-й годині

ранку Д.І. Яворницький помер у своєму будинку на площі Шевченка, 5. Від Академії наук УРСР на похорон прибув академік К.Г. Воблий. Як згадують очевидці, в місті не можна було дістати квітів. Люди квітами висловлювали свою глибоку шану й любов до великого вченого. Крім К.Г. Воблого, прощальне слово виголосив А.П. Хорошун (згодом народний артист УРСР) [64, с. 47].

Поховали Яворницького в тогочасному Дніпропетровську на міському кладовищі. Газета «Правда» на другий день писала «...умер выдающийся ученый». В Україні майже всі газети передрукували некролог від Президії АН УРСР. Високо оцінена також наукова, літературна та громадська діяльність Яворницького в статті «Д.І. Яворницький», опублікованій у «Літературній газеті» за підписами академіків Ю.М. Соколова, Ф.М. Колесси, члена-кореспондента П.М. Попова, професорів М.О. Грінченка, В.П. Петрова, Д.М. Ревуцького та ін.

Свою велику бібліотеку, рукописи Яворницький заповів Академії наук УРСР. Для прийняття цієї спадщини була виділена комісія в складі М.Ф. Бойко (Інститут мовознавства), К.Г. Гуслистого (Інститут історії), П.П. Лебеда (Інститут українського фольклору). Всі матеріали, крім частини епістолярної спадщини, перевезено спочатку до бібліотеки АН УРСР, а згодом передано за профілями в Інститут мовознавства – словник української мови, в Інститут українського фольклору – фольклорно-етнографічний матеріал [64, с. 47].

7 серпня комісія по організації похорон Яворницького, до складу якої входив і академік Н. Воблий, порушила клопотання перед виконкомом Дніпропетровської міської ради депутатів трудящих та Президією Академії Наук УРСР про увічнення пам'яті акад. Яворницького. Тут були, зокрема, такі пункти спорудити монумент на могилі Яворницького; присвоїти ім'я Яворницького Дніпропетровському історичному музеєві; перейменувати одну з вулиць у Дніпропетровську на вулицю Яворницького та встановити

стипендію імені Яворницького в Дніпропетровському університеті на факультеті історії та археології [83, с. 147].

11 жовтня 1940 р. Президія Верховної Ради УРСР видала указ про увічнення пам'яті академіка Д.І. Яворницького – присвоїти ім'я вченого Дніпропетровському історичному музею і встановити пам'ятник на його могилі.

Згодом Дніпропетровський виконком обласної ради депутатів трудящих прийняв ще два рішення від 17 лютого 1941 р. – про перейменування вулиці Залізної у вулицю Яворницького і від 18 липня 1946 р. про відкриття філіалу історичного музею (обладнання музею-квартири) в будинку академіка Яворницького.

Проте довгий час ці рішення не були виконані. Питання про вшанування пам'яті Д.І. Яворницького вперше порушено у пресі 1960 р. Відтоді Дніпропетровський історичний музей носить ім'я академіка Д.І. Яворницького. Іменем ученого названо вулицю і три провулки. 18 липня 1964 р. в будинку, де в 1905-1940 рр. жив учений, відкрито меморіальну кімнату-музей і встановлено меморіальну дошку.

У зв'язку з реконструкцією міського кладовища прах Д.І. Яворницького на клопотання громадськості 6 липня 1961 р. перенесено на територію Дніпропетровського історичного музею. Адже ще за життя Яворницький заповідав, щоб поховали його на подвір'ї музею і щоб насадили біля його могили любистку, рути-м'яти і барвінку [83, с. 147-148].

Отже, у 1902 р. його запросили на посаду директора Катеринославського музею. З директорством Яворницького починається відродження, а фактично – становлення цього музею, який, завдяки Яворницькому, перетворився на один з провідних музеїв України. Комплектування музейних фондів значно активізувалося в зв'язку з підготовкою XIII Археологічного з'їзду.

У 1906 р. вийшла друком фольклорна збірка вченого, над якою він працював майже 30 років – «Малороссийские народные песни, собранные в

1878-1905 гг.». У місцевій періодиці дослідник опублікував низку статей з історії запорозького козацтва. Важливою сторінкою в творчому житті Яворницького у Катеринославі була його участь в роботі місцевої вченої архівної комісії (1903-1916).

У 1909 р. вчений видав коштом катеринославського українського діяча й мецената Володимира Миколайовича Хрінникова збірку «Матеріали до біографії Т. Шевченка». Досить активною у катеринославський період була й лекційна діяльність Яворницького, в тому числі на загальноосвітніх курсах учителів у Катеринославі та Полтаві.

Він став одним з перших професорів Катеринославського університету. 29 липня 1918 р. його обрано професором кафедри історії України цього навчального закладу, в якому 20 вересня того ж року він прочитав лекцію «Україно-руське козацтво перед судом історії». Ним був розроблений курс історії місцевого краю.

До значних творчих досягнень Дмитра Яворницького того часу належать географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги» (Харків, 1928) та збірка документів «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1929).

У 1920-ті рр. Дніпропетровський історично-археологічний музей, керований Яворницьким, перетворився на центр історико-краєзнавчих досліджень, охорони пам'яток. Яворницький у цей час керував комплексною науково-дослідною експедицією на Дніпробуді, яку він очолював протягом 1927-1932 рр. Певною мірою результати наукових досліджень експедиції здобули висвітлення в «Збірнику» Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, 1-й і єдиний том якого за редакцією Яворницького побачив світло у 1929 р.

У 1920-ті рр. відбулося офіційне визнання наукових досягнень Яворницького. 1924 р. він був обраний членом-кореспондентом Української Академії наук, а у 1929 р. став її дійсним членом. У 1936 р. написав «Историю города Екатеринослава».

ВИСНОВКИ

Отже, Дмитро Іванович Яворницький – видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист, дійсний член НТШ, ВУАН, Московського археологічного товариства, чия багаторічна наукова діяльність нерозривно пов'язана з історією запорозького козацтва.

Нами виокремлено та охарактеризовано основні етапи біографії Д. Яворницького, що пов'язані з історико-етнографічною діяльністю, визначено напрями його дослідницької праці. В основу періодизації було покладено хронологічний і географічний критерії та виділено наступні етапи: дитинство і юність (1855-1877 рр.), харківський (1877-1886 рр.), петербурзький (1886-1891 рр.), ташкентський (1892-1897 рр.), московський (1897-1902 рр.), катеринославський (дніпровський) (1902-1940 рр.).

Народився Дмитро Яворницький 25 жовтня (6 листопада) 1855 р. в с. Сонцівка Харківського повіту Харківської губернії в родині дяка. Початкову освіту здобув у Харківському повітовому училищі, згодом навчався у Харківській духовній семінарії. Історико-етнографічні погляди вченого формувалися під впливом багатьох чинників та процесів. Близьке спілкування з простим народом, глибоке зацікавлення творами українських письменників мали у його житті велике значення. Стійкий інтерес до минулого, зокрема побуту та звичаїв козацтва, зародився у нього ще в дитинстві під впливом творів М. Гоголя, а національно-визвольні, народницькі тенденції сформувались під дією праць Т. Шевченка.

У 1877 р. вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. За роки навчання в університеті у Дмитра Яворницького склалися надзвичайно приязні стосунки з тамтешніми проукраїнськими викладачами Олександром Потєбнею і Миколою Сумцовим, під впливом яких відбувалося становлення Яворницького як науковця. Олександр Потєбня запросив його до участі в студентському гуртку з вивчення історії та звичаїв українського народу.

Великий вплив на становлення Д. Яворницького як дослідника народної творчості мали наукові праці А. Скальковського, В. Антоновича, М. Максимовича та М. Костомарова. Пізніше, наукові зв'язки вченого простежуються на основі його епістолярної спадщини, зокрема у листуванні з О. Бодянським, М. Бойко, А. Щербиною, М. Павленко, Н. Полонською-Василенко, М. Коцюбинським та іншими діячами. До кола знайомих Дмитра Яворницького входили такі відомі особи як Дмитро Багалій, Євген Чикаленко, Микола Лисенко, Агатангел Кримський.

У студентські роки Д. Яворницький почав вивчати історію запорозького козацтва, подорожував землями колишніх запорозьких січей, провадив археологічні розкопки, записував пісні, перекази, збирав власну колекцію запорозьких пам'яток. Вивчення періоду навчання в Харківському університеті дало підстави стверджувати, що саме в цей час він почав публікувати зібрані матеріали. А найбільш плідною, наукова діяльність була в період перебування Д. Яворницького у Катеринославі (Дніпрі), що виявилось в підготовці та виданні значної кількості досліджень з історії та етнографії, комплектуванні фондів музею української старовини.

Після закінчення університету в 1881 р. Дмитро Яворницький залишається на кафедрі російської історії позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Одночасно він викладає історію у різних середніх навчальних закладах Харкова. Навесні 1885 р. прочитав серію публічних лекцій про запорозьке козацтво, за що зазнав утисків і звинувачень з боку місцевої влади, котра доклала зусиль, аби молодого українського історика було позбавлено стипендії, відтак звільнено з університету. Протягом 1885-1881 рр. Яворницький працював викладачем історії у кількох навчальних закладах Санкт-Петербурга, зокрема в Миколаївському сирітському інституті шляхетних дівчат, Другому кадетському корпусі, приватній жіночій гімназії Стоюніної. Окрім викладацької діяльності, Яворницький займається активною науково-пошуковою діяльністю в архівах Петербурга, досліджуючи джерела з історії

козаччини. Кожного літа він виїздив у археологічні експедиції до місць, пов'язаних із запорозькою минувиною, зокрема в 1887 р. він разом зі своїм колегою Володимиром Тарновським здійснив подорож дніпровськими порогами, збираючи матеріали до своїх наукових студій.

У 1892 р. вийшов друком перший том фундаментальної праці Дмитра Яворницького «История запорожских козаков». Два наступних томи були опубліковані в 1895 і 1897 рр. Це видання стало підсумком багаторічної, кропіткої дослідницької роботи вченого, розпочатої ще в студентські роки.

Наступний етап у житті вченого був пов'язаний із Середньою Азією, куди Дмитра Яворницького відрядили як чиновника з особливих доручень для вивчення місцевого краю. Перебуваючи в Самарканді, він відвідав визначну пам'ятку історії і архітектури – мавзолей Тамерлана, про який написав статтю.

У 1896 р. Яворницький влаштувався працювати приват-доцентом у Московському університеті на кафедрі російської історії. Читав лекції про історію та звичаї запорозького козацтва: «Мнения о происхождении казачества», «Значение малорусского казачества», «Значение степняков в исторической жизни русского народа» та ін.

29 квітня 1901 р. в Казанському університеті відбувся публічний захист магістерської дисертації Дмитра Яворницького, в основу якої автор поклав перероблений і перевиданий у Москві перший том «Истории запорожских казаков». Наукова діяльність Яворницького і його здобутки у висвітленні історії запорозького козацтва високо цінувалися найавторитетнішими російськими істориками. У 1886 р. його було обрано дійсним членом Російського археологічного товариства в Петербурзі, а в 1906 р. – Московського археологічного товариства, членом-кореспондентом якого він був з 1885 р.

У 1902 р. Дмитра Яворницького, вже знаного дослідника запорозької старовини, запросили очолити Катеринославський обласний музей ім. О.М. Поля. Під керівництвом Яворницького, музей обзавівся багатьма

новими цінними експонатами, до його фондів увійшло чимало археологічних знахідок, історичних документів, стародруків, картографічних матеріалів, завдяки чому він перетворився на один з провідних музеїв України. Катеринослав став місцем проживання і роботи Дмитра Яворницького на всі наступні роки. Любов і повага до цього козацького краю знайшла своє втілення в наукових розвідках, присвячених історії Катеринослава.

Вченим було зроблено значний внесок у справі збирання та запису народних пісень та дум. Зокрема, Д. Яворницьким було записано понад 3000 пісень та дум. Він збирав їх на теренах Дніпропетровщини (Катеринославщини), Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, Полісся та Поділля.

Переважна більшість зібраних Д. Яворницьким документів та матеріалів досі зберігається в рукописах і тому недоступна для широкого кола читачів. Вчений розробив свою класифікацію пісенних пам'яток за жанрово-тематичним ознаками.

В колекції Д. Яворницького представлено зразки, які стосуються різноманітних жанрів народної творчості та містять відомості про свята українського народу, весільні, родильні звичаї та обряди, розповіді про національності, що проживали на території України, дитячий фольклор, жарти та ін. Вивчення етнографічних джерел з архівної колекції Д. Яворницького засвідчило, що вони охоплюють майже всі жанри народної творчості, в тому числі й частівки, загадки, приказки.

У 1910 р. Яворницький здійснив подорож до Туреччини, Греції та Єгипту. Під час відвідин Стамбулу вчений отримав можливість оглянути пам'ятні місця, пов'язані з українською історією.

Після революції 1918 р. Дмитра Яворницького обрали професором Катеринославського університету, де протягом 1924-1929 рр. він очолював створену ним кафедру українознавства. Проте головною турботою дослідника й надалі залишався його музей.

Наукова громадськість, високо оцінюючи внесок Яворницького у розвиток історичної науки в Україні, обрала його вченим-кореспондентом (1924), а згодом і академіком (1929) ВУАН. Разом з тим, радянська влада не надто прихильно ставилася до Дмитра Яворницького, закидаючи йому «буржуазний націоналізм» та співпрацю з контрреволюційними організаціями (справа СВУ). У 1934 р. Яворницького звільнили з музею, відтак до кінця свого життя він лишався безробітним. Помер видатний історик запорозького козацтва 5 серпня 1940 р.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Абросимова С., Перкова А, Піцик О., Чередник Н. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. 888 с.
2. Абросимова С., Василенко Н., Перкова А. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ: Гамалія, 1999. 640 с.
3. Абросимова С., Василенко Н., Перкова А. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3. Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ: Дніпропетровський історичний музей імені Д.І. Яворницького, 2005. 740 с.
4. Абросимова С., Василенко Н., Перкова А. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4. Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. Дніпропетровськ: Дніпропетровський історичний музей імені Д.І. Яворницького, 2005. 500 с.
5. Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927. *Збірник*. Т. 1. Дніпропетровськ, 1929. С. 61-160.
6. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / Упоряд. М.М. Олійник-Шубравської. Київ: Музична Україна, 1990. 454 с.
7. Эварницкий Д. За чужий грех. Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1907. 461с.
8. Яворницкий Д. Вечірні зорі. Екатеринослав: Типо-литография Губернского правления, 1910. 110 с.
9. Яворницкий Д. Де люде – там і лихо. Катеринослав, 1911. 79 с.
10. Яворницкий Д. Наша доля – Божа воля. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1905. 165 с.
11. Яворницкий Д. Остров Хортица на реке Днепре (из «Поездки по Запорожским пепелицам»). Харьков, 1894. 30 с.

12. Яворницький Д. Поміж панами: малюнки з життя. Катеринослав: Типолитографія Губернського Правління, 1911. 283 с.

13. Яворницький Д. Як жило славне військо запорожське – Низове військо. Катеринослав: Друкарня К.А. Андрущенко, 1912. 31 с.

14. Яворницький Д. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ: Січ, 2002. 359 с.

15. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Дніпропетровськ: Січ, 1991. 70 с.

16. Яворницький Д. Дніпрові пороги: географічно-історичний нарис. Дніпропетровськ: Промінь, 1989. 141 с.

17. Яворницький Д. До історії Степової України. Дніпропетровськ: Друкарня пам'яті «Перекопу», 1929. 536 с.

18. Яворницький Д. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 312 с.

19. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, слашний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 190 с.

20. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: в 3-х т. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 316 с.

21. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: в 3-х т. Т. 2. Львів: Світ, 1991. 388 с.

22. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: в 3-х т. Т. 3. Львів: Світ, 1992. 451 с.

23. Яворницький Д. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. Т. 1: А-К. 411 с.

24. Яворницький Д. У бурсу! У бурсу! У бурсу! Катеринослав, 1908. 64 с.

* * *

25. Абросимова С. Д.І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця ХІХ – поч. ХХ століття.

Наддніпрянська Україна: історичні процеси: зб. наук. праць. 2003. Вип. 2. С. 106-122.

26. Абросимова С. Дмитро Іванович Яворницький. Запоріжжя: РА «Тандем У», 1997. 60 с.

27. Абросимова С. Енциклопедист козаччини. *Український історичний журнал.* 2005. № 4. С. 4-46.

28. Авчинников А. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий (к 30-летию литературно-ученой деятельности). Екатеринбург, 1914. 16 с.

29. Бойко А. Питання будівництва Катеринослава в працях Д.І. Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава). *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І. Яворницького.* Запоріжжя, 1993. С. 62-72.

30. Брехуненко В. Д.І. Яворницький про генезу та сутність української козаччини. *Вчений-подвижник.* Дніпропетровськ, 1991. С. 27-29.

31. Виноградов Г. Особливості джерельної бази праці Д.І. Яворницького «Історія запорізьких козаків». *Вчений-подвижник.* Дніпропетровськ, 1991. С. 25-27.

32. Галацька В. Фольклорна спадщина Д.І. Яворницького. *Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького.* Дніпропетровськ: Пороги, 1995. С. 295-296.

33. Гапусенко І. Дмитро Іванович Яворницький. Київ: Наукова думка, 1969. 60 с.

34. Гасенко Г. На сторожі минувшини. До 30-ліття літературно-наукової діяльності проф. Д.І. Яворницького. *Рада.* 1913. № 269. С. 3.

35. Двірна К. Сучасні проблеми історіографічної дослідженості творчості Д.І. Яворницького. *Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького.* Дніпропетровськ: Пороги, 1995. С. 33-35.

36. До 150-річчя від дня народження Дмитра Яворницького. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 5. С. 5-19.
37. Журба А. Д.І. Яворницький – етнограф. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 44-46.
38. Журба О. Діяльність Д.І. Яворницького в катеринославській «Просвіті». *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 54-57.
39. Жученко М. Культурные праздники Украины. Юбилей проф. Д. Эварницкого. (Корреспонденция из Екатеринослава). *Украинская жизнь*. 1913. Т. 12. С. 63-71.
40. Заруба В. Великий історіограф. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 3-9.
41. Заруба В. «Життя моє на три з мінусом...»: З історії АН України. *Слово і час*. 1993. № 8. С. 68-71.
42. Заруба В. Яворницький Дмитро Іванович (1855-1940). *Бібліографія (До 150-річчя від дня народження та у 65-ліття смерті)*. Вип. 5. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2005. 72 с.
43. Іванова П. Концепція козацтва у Д. Яворницького і О. Довженка (Спроба типологічного аналізу). *Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького*. Дніпропетровськ: Пороги, 1995. С. 281-282.
44. Кіржаєв С., Ульяновський В. Особисті матеріали Д.І. Яворницького у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 15-19.
45. Ковальова І. Внесок академіка Д.І. Яворницького у розвиток археології України. *Регіональне і загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 39-41.
46. Ковальова І. Д.І. Яворницький – організатор та керівник першої новобудовної археологічної експедиції. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 42-44.

47. Ковальська Т. Редакторська та публіцистична діяльність Д.І. Яворницького у Катеринославі наприкінці XIX – початку XX століть. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 49-52.

48. Ковальська Т. Ділові контакти Д.І. Яворницького з редакторами і видавцями катеринославської преси. *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І. Яворницького: Збірник статей*. Запоріжжя: ЗДУ, 1993. С. 57-60.

49. Ковальський М., Абросимова С. Магістерські іспити Д.І. Яворницького і Варшавський університет. *Український археографічний щорічник*. 2001. Вип. 5/6. С. 313-314.

50. Ковальський М. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І. Яворницького: Деякі роздуми історика. *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І. Яворницького: Збірник статей*. Запоріжжя: ЗДУ, 1993. С. 101-110.

51. Ковальський М. Місце Д.І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 3-10.

52. Ковальський М. Нове про Д.І. Яворницького: Документальні свідчення про складання Дмитром Яворницьким (Еварницьким) магістерських екзаменів у Варшавському університеті (1895-1896 рр.). *Борисфен*. 1993. № 8(26). С. 8-11.

53. Кравець М. Історія Кримського ханства в працях Д.І. Яворницького. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 31-34.

54. Кривоший О. Д.І. Яворницький про українське жіноцтво. *Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького*. Дніпропетровськ: Пороги, 1995. С. 114-115.

55. Марголіс Ю. Д.И. Яворницкий и шевченковедение. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 10-15.

56. Мерніков Г. Риси історичної школи в творчості Д.І. Яворницького. *Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького*. Дніпропетровськ: Пороги, 1995. С. 31-33.

57. Мицик Ю. Д.І. Яворницький і В.О. Біднов. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 19-23.

58. Мицик Ю. Яворницький під наглядом ВКП(б) та НКВД. *Регіональне та загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 26-29.

59. Новицький М. Вшанування Д.І. Яворницького з приводу 30-ліття його ученої діяльності. *Дніпрові хвилі*. 1913. № 21-22. С. 318-319.

60. Олена Пчілка. Дмитро Яворницький (Еварницький). *Рідний край*. 1913. № 12. С. 3-8.

61. Олійник М. Д.І. Яворницький (Літературний портрет). *Радянське літературознавство*. 1963. № 6. С. 103-112.

62. Олійник М. Д.І. Яворницький – фольклорист. *Научные записки Днепрпетровского государственного университета*. 1963. Т. 79. Вып. 19. С. 79-84.

63. Олійник М. З фольклористичної спадщини Д.І. Яворницького. *Народна творчість та етнографія*. 1966. № 1. С. 70-73.

64. Олійник М. Фольклористично-етнографічна діяльність Д.І. Яворницького. *Народна творчість та етнографія*. 1965. № 6. С. 40-47.

65. Перкова А., Абросимова С. Д.І. Яворницький в Середній Азії. *Борисфен*. 1991. № 5. С. 3.

66. Пойда Д. Глибше вивчати наукову спадщину. *Український історичний журнал*. 1964. № 2. С. 158-160.

67. «Працюй на користь свого народу...». До 150-річчя Дмитра Яворницького Бібліограф. покажчик / Упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ ДОУНБ, 2005. 32 с.

68. Савченко О. Публікації Д.І. Яворницького в журналі «Дніпрові хвилі». *Регіональне і загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 10-12.

69. Савчук В. Д.І. Яворницький і Катеринославське наукове товариство. *Регіональне і загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 6-8.
70. Савчук В. До історії виникнення Катеринославського наукового товариства. *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 118-120.
71. Санцевич А. Д. Яворницький і М. Слабченко: Спільні інтереси в дослідженні історії козацтва. *Регіональне і загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 24-26.
72. Скупейко Л. Художня проза Д.І. Яворницького. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 19-27.
73. Сохань П. Повернення творчої спадщини Д.І. Яворницького. *Вісник АН УРСР*. 1990. № 2. С. 107-109.
74. Стороженко І. Д.І. Яворницький про військове мистецтво запорозьких козаків. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 29-31.
75. Сумцов Н. Современная малорусская этнография: Д.И. Эварницкий. *Киевская старина*. 1892. Т. 39. № 11. С. 176-187.
76. Тарасенко І. Товариш козацького батька. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 10-18.
77. Удод О. К.Г. Гуслистий – учень і послідовник академіка Д.І. Яворницького. *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І. Яворницького: Збірник статей*. Запоріжжя: ЗДУ, 1993. С. 33-42.
78. Фоменко А. Д.І. Яворницький і Т.Г. Шевченко. *Дніпропетровськ: минуле і сучасне*. Дніпропетровськ, 2001. С. 267-269.
79. Чабан М. У спогадах сучасників. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 28-29.
80. Ченцова Н. Д.І. Яворницький як історик Нової Січі. *Проблеми історіографії та джерелознавства історії України*. Дніпропетровськ, 1991. С. 33-45.
81. Шаповал І. В пошуках скарбів. Київ: Радянський письменник. 1963. 304 с.

82. Шаповал І. Спогади дружини Д. Яворницького. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 42-44.
83. Шубравська М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ: Наукова думка, 1972. 254 с.
84. Шубравська М.М. Історик і митець // *Вітчизна*. – 1968. – № 9. –С. 195-202.
85. Шубравська М. Міра власного і чужого. *Вітчизна*. 1963. № 12. С. 192-195.
86. Шубравська М. Народні пісні в записках Д.І. Яворницького. *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 1. С. 27-32.
87. Шубравська М. Рання наукова діяльність Д.І. Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорозжя. *Яворницький Д.І. Запорозжя в замітках старовини і переказах народу*. Київ, 1995. С. 15-26.
88. Шубравська М. Харківський період життя Д.І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх». *Яворницький Д.І. За чужий гріх*. Харків, 1993. С. 5-26.
89. Яценко В. Д.І. Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917 р. *Регіональне і загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 8-10.